प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् ॥ १ ॥

१—'किमिदं मिथ्यात्वं साध्यते' इति पृच्छायां पञ्चपादिकामतानुसारेण, सदसत्त्वानधिकरणत्वरूपं मिथ्यात्वमुक्तम्। इदानीं पञ्चपादिकाविवरणकृतां प्रकाशात्मश्रीचरणानां मतमनुसृत्य मिथ्यात्वं निरूपयन् विववरणवाक्यमेव तात्पर्यतो दर्शयति—**प्रतिपन्नोपाधाविति**। विवरणे हि "प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम्", "बाधकज्ञानसिद्धस्य प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वलक्षणस्य मिथ्यात्वस्ये"त्यादिकमुक्तम्। "नेह नानास्ति किञ्चने"ति श्रुत्यर्थमादाय एव विवरणाचार्यैरिदं मिथ्यात्वलक्षणमुक्तम्—**प्रतिपन्नोपाधाविति**। प्रतिपन्नः प्रतीतिविशेष्यो य उपाधिरधिकरणं तस्मिन् तन्निष्ठ इत्यर्थः। उप समीपे आधीयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्योपाधिपदमधिकरणपरम्। प्रतिपन्नत्वं चात्र न प्रमितत्वम्, तथा सति प्रतियोग्याधारत्वेन प्रमितेऽधिकरणे प्रतियोगिनस्त्रैकालिकनिषेधे विरोधः स्यात्। नापि भ्रान्तिप्रतिपन्नत्वम्, तथा सति प्रतियोग्याधारत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतेऽधिकरणे प्रतियोगिनस्त्रैकालिकनिषेधस्येष्टत्वेन सिद्धसाधनं स्यात्। तथा च प्रतिपन्नत्वमत्र प्रतिपत्तिर्न प्रमारूपा, नापि भ्रान्तिरूपा, किन्तु भ्रमप्रमासाधारणी प्रतीतिरेव। तेन प्रतिपन्नत्वं प्रतीतत्वमिति यावत्। एवञ्च सति प्रतिपन्ने प्रतीतिविशेष्ये उपाधावधिकरणे वर्तमानो यस्त्रैकालिको निषधस्तत्प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमित्यायातम्। तथा च सति ज्ञानविशेष्यतायाः सर्वत्र सुलभत्वेन घटवत्कपालमित्यादि ज्ञानविशेष्ये कपाले वर्तमानो यस्त्रैकालिको निषेधस्तत्प्रतियोगित्वस्य पटादौ सत्त्वेन सिद्धसाधनता स्यात्। अतः प्रतिपन्नपदस्य प्रतीतिविशेष्यमात्रं नार्थः, किन्तु प्रतिपन्ने इत्यस्य स्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्ये इत्यर्थो ग्राह्यः। अत्र स्वपदं मिथ्यात्वेनाभिमतपरम्। तथा च मिथ्यात्वेनाभिमतरजतादिप्रकारकप्रतीतिविशेष्यनिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वेन न पूर्वोक्तसिद्धसाधनताया अवकाशः। पटादीनां कपालादिनिष्ठत्रैकालिकनिषेधस्य पटप्रकारकप्रतीतिविशेष्यनिष्ठत्वाभावात्।

अत्राधिकरणार्थकोपाधिपदं न लक्षणघटकम्, व्यावृत्त्यजनकत्वात्, किन्तु प्रतिपन्नपदघटकक्तप्रत्ययार्थविषयताया विशेष्यत्वरूपत्वलाभाय एव ।

न च प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वे प्रदर्शितरीत्या सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वमायातम्; यतो यत्र यस्य प्रसक्तिर्नास्ति तत्र तस्याभावेऽविवाद एव; यत्र यस्य प्रसक्तिस्तत्रापि तस्याभावे सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं पर्यवसितम्; तथा च सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वमस्तु, कृतं प्रतिपन्नेति विशेषणप्रक्षेपेणेति वाच्यम् । शशविषाणाद्यसद्व्यावर्त्तनायोक्त-विशेषणस्यावश्यकत्वात् । सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं शशविषाणा-दावलीकेऽप्यस्ति । तेन मिथ्यात्वलक्षणं तत्रातिव्याप्तं मा भूदिति प्रतिपन्नेति विशेषणम् । प्रतिपन्नपदस्य स्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यमर्थ इत्युक्तं प्राक् । अलीकस्य प्रतीतिविषयत्वाभावेनालीकप्रकारकप्रतीतिविशेष्यमेवाप्रसिद्धम् । शशविषाणेत्यादिशब्दजन्यविकल्पवृत्तिविषयत्वेऽपि शशविषाणादीनां ज्ञान-विषयत्वाभावात् । विकल्पवृत्तेश्चेच्छासुखादिवदन्तःकरणवृत्तित्वेऽपि ज्ञान-रूपत्वं नास्ति । एतच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति ।

अत्र त्रैकालिकः सर्वदा विद्यमानो यो निषेधः संसर्गाभावः स एव त्रैकालिकनिषेधः, अत्यन्ताभाव इत्यर्थः । अत्र त्रैकालिकपदेन ध्वंसप्रागभावयो-र्व्यावृत्तिः । तयोः सर्वदा विद्यमानत्वाभावात् । तथा च स्वप्रकारकधी-विशेष्यताव्यापकीभूतो योऽत्यन्ताभावस्तस्य प्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वमिति-फलितम् । स्यादेतद्, इदानीं "नेह नानास्ति किञ्चने"त्यादि श्रुत्या प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं कथमायातमिति विवेचनीयम् । तदित्थं—"नाना" ब्रह्मभिन्नं "किञ्चन" वस्तुसामान्यम्, तथा च "नाना किञ्चने"त्यस्य ब्रह्मभिन्नं वस्तुसामान्यमर्थः, तस्य च "ने"ति नञर्थेऽत्यन्ताभावे प्रतियोगितयाऽन्वयात् ब्रह्मभिन्नवस्तुसामान्या-भावो लभ्यते । तस्य च "अस्ति" क्रियया अन्वयः । तेन "न नाना

ननु प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वेऽद्वैत-हानिः, प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाधनम्, व्यावहारिकत्वेऽपि तस्य

किञ्चनास्ती"त्यस्यास्तित्वविशिष्टब्रह्मभिन्नवस्तुसामान्याभावोऽर्थः। तस्मिन् सामान्याभावे "इह" पदार्थस्य दृश्यतादात्म्यापन्नब्रह्मनिरूपिताधेयताया अन्वयः। तथा च अस्तित्वविशिष्टब्रह्मभिन्नवस्तुसामान्याभावः दृश्य-तादात्म्यापन्नब्रह्मनिरूपिताधेयताश्रय इत्यर्थः ॥ १ ॥

२—विवरणकृतां मतमनुसृत्य मिथ्यात्वलक्षणमुक्तम्। अत्र पूर्वपक्षी शंकते—नन्वेत्यादि। सिद्धान्तिनोक्तरूपनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं यदुक्तम्, तद् वक्ष्यमाणदूषणगणग्रासान्न समीचीनम्। तथाहि सिद्धान्तिना मिथ्यात्वघटकतया यस्त्रैकालिकनिषेध उक्तः, स तन्मते तात्त्विको वा, प्रातिभासिको वा, व्यावहारिको वा? सर्वथापि न संगच्छते। यत उक्त-निषेधस्य **तात्त्विकत्वेऽद्वैतहानिः** प्रपञ्चतादात्म्यापन्ने ब्रह्मणि प्रपञ्च-निषेधस्य तात्त्विकत्वे पारमार्थिकत्वे अद्वैतहानिः—ब्रह्मणः प्रपञ्चनिषेधस्य च तात्त्विकत्वेन पारमार्थिकवस्तुद्वयाङ्गीकाराद् ब्रह्माद्वैतसिद्धान्तहानिः। सिद्धान्त-हानिभिया निषेधस्य तात्त्विकत्वं त्वया नाङ्गीकर्तुं शक्यत इति भावः। द्वितीये त्रैकालिकनिषेधस्य प्रातिभासिकत्वे दोषमाह—**प्रातिभासिकत्वे** इति। ब्रह्मणि प्रपञ्चप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधस्य प्रातिभासिकत्वे **सिद्धसाधनं**—ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य प्रातिभासिकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वे प्रतियोगिप्रपञ्चस्य सत्यत्वाविरोधेन तादृशप्रतियोगित्वसाधने पूर्वपक्षिमतसिद्धस्य साधनमेव स्यात्। अभावस्य प्रातिभासिकत्वे तत्प्रतियोगिनः प्रातिभासिकत्वं न सिध्यतीति भावः। त्रैकालिकनिषेधस्य व्यावहारिकत्वपक्षं दूषयितुमाह—**व्यावहारि-कत्वेऽपीति**। ब्रह्मणि प्रपञ्चप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधस्य **व्यावहारि-कत्वेऽपि** ब्रह्मप्रमाबाध्यत्वेऽपि **तस्य**, प्रपञ्चप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधस्य,

बाध्यत्वेन तात्त्विकसत्त्वाऽविरोधितया अर्थान्तरम्, अद्वैतश्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं च तत्प्रतियोगिनोऽप्रातिभासिकस्य प्रपञ्चस्य

बाध्यत्वेन ब्रह्मप्रमाबाध्यत्वेन, **तात्त्विकसत्त्वाविरोधितया** उक्तनिषेधप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य त्रैकालिकसत्त्वाविरोधितया, **अर्थान्तरम्** प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानप्रयोजनादन्यस्य साध्यमात्रस्य सिद्ध्याऽर्थान्तरम्।

अयं भावः—प्रपञ्चप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधस्य व्यावहारिकत्वेन ब्रह्मप्रमाबाध्यत्वे प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वाविरोधादर्थान्तरम्। ब्रह्मज्ञानबाध्यप्रपञ्चनिषेधाधिकरणे प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य सर्वथाऽबाध्यत्वेनाप्युपपत्त्याऽर्थान्तरम्। व्यावहारिकनिषेधेन प्रतियोगिनो व्यावहारिकत्वापहारेऽपि पारमार्थिकत्वानपहारादिति भावः। अर्थान्तरमिति बाधस्याप्युपलक्षणम्। व्यावहारिकप्रपञ्चाधिकरणे व्यावहारिकनिषेधस्य साधने बाधस्यापि प्रसङ्गः।

निषेधस्य व्यावहारिकत्वपक्षे दोषान्तरमाह—अद्वैतश्रुतेरिति। प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपं यन्मिथ्यात्वं तत् "नेह नानास्ति किञ्चने"ति श्रुतिप्रतिपाद्यमित्युक्तं विप्रतिपत्तिविवेचनावसरे। प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधस्य च व्यावहारिकत्वाङ्गीकारे ब्रह्मप्रमाबाध्यत्वेन मिथ्यात्वात्। मिथ्याभूतार्थतात्पर्यिकायाः "नेह नानास्ति किञ्चने"त्यादि अद्वैतश्रुतेरबाधितार्थप्रतिपादकत्वाभावेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात्। प्रपञ्चतादात्म्यापन्ने ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्रैकालिकनिषेधप्रतिपादने उक्तश्रुतेर्व्यावहारिकमिथ्याभूतनिषेधप्रतिपादकत्वात्, **अतत्त्वावेदकत्वम्**—ब्रह्मणि द्वैताभावस्य व्यावहारिकत्वेन मिथ्यात्वाद् ब्रह्मणि मिथ्याभूतद्वैताभावस्य प्रतिपादने "नेह नानास्ति किञ्चने"त्यादि श्रुतेरुक्ताभावरूपबाधितार्थप्रतिपादकतयाऽतत्त्वावेदकत्वम्। अस्मिन्नेव तृतीयपक्षे दूषणान्तरं प्रदर्शयितुमाह—**तत्प्रतियोगिन** इति। तत्प्रतियोगिनः तस्य प्रपञ्चप्रतियोगिक-

पारमार्थिकत्वं च स्यादिति चेत् ? ॥ २ ॥

न, प्रपञ्चनिषेधाधिकरणीभूतब्रह्माभिन्नत्वान्निषेधस्य तात्त्विकत्वेऽपि

व्यावहारिकनिषेधस्य प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य **पारमार्थिकत्वं स्यादिति** । समानसत्त्वाकयोर्भावाभावयोरेकत्र विरोधात् प्रपञ्चनिषेधस्य व्यावहारिकत्वे तत्प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वासम्भवेऽपि रजतात्यन्ताभावस्य व्यावहारिकत्वेऽपि रजतस्य प्रातिभासिकत्ववद् व्यावहारिकात्यन्ताभाव-प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य प्रातिभासिकत्वेनाप्युपपत्तौ पारमार्थिकत्वमेव कुत इत्याशङ्कायामाह—**अप्रातिभासिकस्येति** । प्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रमातिरिक्ता-बाध्यत्वेनाप्रातिभासिकस्य व्यावहारिकत्वासम्भवेन पारमार्थिकत्वमेव बलात् स्यात् । तथा च प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधस्य पारमार्थिकत्वे प्रातिभासि-कत्वे व्यावहारिकत्वे वा प्रदर्शितदूषणगणग्रासात् तादृशो निषेधो न निरूपयितुं शक्यत इति पूर्वपक्षिणामाशयः ॥ २ ॥

३—प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वेऽभ्युपगम्यमाने यद्दूषणमुक्तं पूर्वपक्षिणा, तत् समाधातुमाह सिद्धान्ती—**न प्रपञ्चेत्यादि** । त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वेऽद्वैतहानिरिति यत् पूर्वपक्षिणोक्तं तन्निषेधस्य ब्रह्माभिन्नत्वान्न सङ्गतम् । तथाहि—ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य यः त्रैकालिको निषेधः स च तात्त्विकोऽपि निषेधाधिकरणीभूतब्रह्मणोऽत्यन्ताभिन्नः । अत्यन्ताभिन्नत्वादेव च निषेधस्य नाद्वैतहानिकरत्वम् । ब्रह्मभिन्नस्य तात्त्विक-वस्तुनः सत्त्व एवाद्वैतहानिरिति भावः ।

अत्र निषेधस्य यत् ब्रह्माभिन्नत्वमुक्तं तत् केवलनिर्धर्मकब्रह्मरूपेणैव बोध्यम् । प्रपञ्चप्रतियोगिकत्वविशिष्टरूपेण तु निषेधस्य न तात्त्विकत्वम्, अपितु व्यावहारिकप्रपञ्चप्रतियोगिकत्वेन व्यावहारिकत्वमेव; अत्र निषेधस्य तात्त्विकत्वं तु निषेधाधिकरणमहिम्नैव । स्वरूपेण तु निषेधस्य व्यावहारि-कत्वमेव । एवं च प्रातिभासिकरजतप्रतियोगिकनिषेधस्य व्यावहारिकत्वेऽपि न शुक्तिरजतदृष्टान्तस्य साध्यविकलता । शुक्तिरजतनिषेधस्य अधिष्ठान-

नाद्वैतहानिकरत्वम् ॥ ३ ॥

न च तात्त्विकाभावप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वापत्तिः, तात्त्विकाभावप्रतियोगिनि शुक्तिरजतादौ कल्पिते व्यभिचारात् ॥४॥

तावच्छेदकेदमंशानवच्छिन्नकेवलचिद्रूपेण पारमार्थिकत्वमस्त्येवेति भावः ॥३॥

४—यद्यपि ब्रह्मणि प्रपञ्चनिषेधस्य तात्त्विकत्वे निषेधस्य तात्त्विकत्वमादाय न प्रदर्शितरूपेणाद्वैतहानिः, तथापि निषेधस्य तात्त्विकत्वे प्रकारान्तरेणाद्वैतहानिः स्यादेव । तथाहि—प्रपञ्चः तात्त्विकः, तात्त्विकाभावनिरूपितत्वात्, यद् यन्निरूप्यं तत् तत्समानसत्त्वाकम्, यथा—शुक्तिरजतसादृश्यं शुक्तिरजतसमानसत्त्वाकमित्यभिसन्धाय माध्वः शङ्कते—**न च तात्त्विकाभावेत्यादि** । तात्त्विकाभावप्रतियोगिनस्तात्त्विकनिषेधनिरूप्यस्य प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वापत्तिः; तथा च ब्रह्मभिन्नप्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वेन पुनरप्यद्वैतहानिरित्यर्थः । "यत् यन्निरूप्यं तत् तत्समानसत्त्वाकमि"ति पूर्वपक्षिप्रदर्शितव्याप्तौ व्यभिचारेण निषेधस्य तात्त्विकत्वेऽपि न प्रतियोगिनस्तात्त्विकत्वापत्तिः—इत्यभिसन्धायाह सिद्धान्ती—**तात्त्विकाभावप्रतियोगिनीत्यादि** । तात्त्विकाभावप्रतियोगिनि—प्रातिभासिकशुक्तिरजताद्यपेक्षयाऽधिकसत्त्वाकस्य शुक्तिरजताद्यभावस्य पारमार्थिकस्य व्यावहारिकस्य वा प्रतियोगिनि शुक्तिरजते **कल्पिते** आगन्तुकदोषजन्ये **शुक्तिरजतादौ व्यभिचारात्** प्रदर्शितायाः यद् यन्निरूप्यमिति व्याप्तेर्व्यभिचारात् । अयं भावः—शुक्तिरजतनिषेधो यदि व्यावहारिको यदि वा पारमार्थिकः, उभयथापि व्यावहारिकनिषेधनिरूप्यस्य पारमार्थिकनिषेधनिरूप्यस्य वा प्रातिभासिकरजतस्य व्यावहारिकपारमार्थिकत्वयोरभावेन यद् यन्निरूप्यमिति व्याप्तेर्व्यभिचारात् । अत्रेदमवधेयम्—शुक्तिरजताभावस्य प्रातिभासिकशुक्तिरजतप्रतियोगिकत्वविशिष्टरूपेण प्रातिभासिकत्वमेव । अभावस्याधिकरणात्मकतया अधिकरणस्य व्यावहारिकत्वे अभावोऽपि व्यावहारिक एव । अधिकरणस्य पारमार्थिकत्वे अभावोऽपि पारमार्थिक एव । शुक्तिरजतस्येदमंशावच्छिन्नचैतन्ये आरोपिततया तदभावोऽपि इदमंशावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठ एव ।

अतात्त्विक एव वा निषेधोऽयम्, अतात्त्विकत्वेऽपि न प्रातिभासिकः, किन्तु व्यावहारिकः ॥ ५ ॥

इदमंशस्य च व्यावहारिकत्वेनेदमंशावच्छिन्नचैतन्यमपि व्यावहारिकम्।
व्यावहारिकचैतन्याधिकरणकस्य शुक्तिरजताभावस्यापि व्यावहारिकत्वम्।
अभावस्याधिकरणात्मकत्वात्। रजतारोपाधिष्ठानतावच्छेदकेदमंशावच्छिन्न-
चैतन्याभिन्नरूपेण शुक्तिरजताभावस्य व्यावहारिकत्वेप्यधिष्ठानतावच्छेदकान-
वच्छिन्नकेवलचिद्रूपेण शुक्तिरजताभावः पारमार्थिक एव। तथा च—
तात्त्विकाभावप्रतियोगिनि शुक्तिरजतादाविति मूलग्रन्थोऽपि सुष्ठु
संगच्छते। शुक्तिरजताभावस्यापि केवलचिद्रूपेण पारमार्थिकत्वात्।
तथा च—तात्त्विकाभावनिरूपितस्य शुक्तिरजतादेस्तात्त्विकत्वाभावेन प्रदर्शि-
तायाः व्याप्तेर्व्यभिचारः स्फुट एव ॥ ४ ॥

५—प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वेऽपि यथा नाद्वैत-
हानिस्तदुक्तमुपरिष्टात्। इदानीमुक्तनिषेधस्य व्यावहारिकत्वपक्षं समर्थयितुमाह
मूलकारः—**अतात्त्विक एव वेति**। प्रतिपन्नोपाधावयं त्रैकालिकनिषेधोऽ-
तात्त्विक एव वा अस्तु व्यावहारिक एव वा अस्तु इत्यर्थः। उक्तनिषेधस्य
प्रातिभासिकत्वपक्षः सिद्धसाधनतादोषदुष्ट इति कृत्वा अतात्त्विकपदस्य व्याव-
हारिक एवार्थः सम्भवतीति प्रदर्शयितुमाह—**अतात्त्विकत्वेऽपीत्यादि**।
प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधस्यातात्त्विकत्वेऽपि तात्त्विकत्वाभावेऽङ्गीक्रिय-
माणेऽपि **न प्रातिभासिक** इति, सिद्धसाधनतादोषदुष्टत्वान्न प्रातिभासिकत्वं
तस्य **किन्तु व्यावहारिकः**, ब्रह्मप्रमामात्रबाध्यत्वं हि व्यावहारिकत्वम्।
अत्र वा शब्देन पूर्वकल्पे आत्मनोऽरुचिं दर्शयति—प्रपञ्चनिषेधस्य पार-
मार्थिकत्वं प्रतियोगिविरोधितानवच्छेदककेवलब्रह्मरूपेणैव। केवलब्रह्म-
रूपस्य निषेधस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वाभावादेव विरोधाभावादर्थान्तरम्,
अतो निषेधस्य व्यावहारिकत्वपक्षानुसरणम् ॥५॥

न च तर्हि निषेधस्य बाध्यत्वेन तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वादर्थान्तरमिति वाच्यम्,

---

६—प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधस्य व्यावहारिकत्वे प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वापत्त्या आशंकितम् अर्थान्तरत्वमनुवदन्निराकरोति—**न च तर्हीति**। तर्हि प्रतिपन्नोपाधौ निषेधस्य व्यावहारिकत्वे **निषेधस्य बाध्यत्वेन** ब्रह्मप्रमाबाध्यत्वेन बाध्यनिषेधप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य **तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वात्** प्रतियोगिनः पारमार्थिकत्वस्यापि सम्भवात् प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वासिद्ध्या **अर्थान्तरमि**त्यर्थः। प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वसाधनायैव सिद्धान्तिना तादृशनिषेधप्रतियोगित्वं प्रपञ्चे इष्यते, किन्तु प्रतियोगिनोऽपारमार्थिकत्वे अभावपारमार्थिकत्वमेव प्रयोजकम्। प्रतियोगिसमानाधिकरणपारमार्थिकाभावप्रतियोगिन एवापारमार्थिकत्वात्। एकाधिकरणभावाभावयोः समानसत्त्वाकत्वे विरोधादेव पारमार्थिकाभावाधिकरणे प्रतियोगिनः पारमार्थिकत्वासम्भवः। निषेधस्य व्यावहारिकत्वेन ब्रह्मप्रमामात्रबाध्यत्वादपारमार्थिकत्वम्। अपारमार्थिकनिषेधस्य प्रतियोगिनः पारमार्थिकत्वानपायाद्। प्रतियोग्यपेक्षयाऽधिकसत्ताकाभावेन प्रतियोगिनोऽपारमार्थिकत्वमायाति। तथाच प्रतिपन्नोपाधौ प्रतियोग्यपेक्षयाऽधिकसत्ताकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं पर्यवसितम्। प्रतियोग्यपेक्षयाऽधिकसत्ताकं निषेधमङ्गीकृत्य कथं व्यावहारिकनिषेधेन प्रतियोगिनो मिथ्यात्वं साधयितव्यम्? यथा घटसमानाधिकरणप्रातिभासिकनिषेधप्रतियोगित्वेन ज्ञातेऽपि घटादौ न घटादेर्मिथ्यात्वव्यवहारः, तत् कस्य हेतोः? प्रतियोग्यपेक्षया निषेधस्याधिकसत्ताकत्वाभावात्, तथा प्रकृतेऽपि व्यावहारिकनिषेधस्य व्यावहारिकप्रतियोग्यपेक्षयाऽधिकसत्ताकत्वाभावात् प्रतियोगिनो मिथ्यात्वासम्भवात् प्रतियोगिनः पारमार्थिकत्वेनापि व्यावहारिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य उपपत्त्या अर्थान्तरत्वादिति पूर्वपक्षिणामाशयमनूद्य निषेधति **न च— वाच्यमित्यादि**। कस्मात् पूर्वपक्षिणा नैवं

स्वाप्नार्थस्य स्वाप्ननिषेधेन बाधदर्शनात् ॥ ६ ॥

निषेधस्य बाध्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वे न तन्त्रम्, किन्तु निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्त्वाकत्वम्, प्रकृते च तुल्यसत्त्वा-

---

वाच्यम् ? **स्वाप्नार्थस्य स्वाप्ननिषेधेन बाधदर्शनात्।** **स्वाप्नार्थस्य** स्वप्ने आरोपितस्यार्थस्य गजादेः, **स्वाप्ननिषेधेन** स्वप्ने आरोपितेन निषेधेन **बाधदर्शनात्** मिथ्यात्वव्यावहारदर्शनात्। यथा स्वप्ने आरोपितस्य गजादेः स्वप्ने आरोपितेनाभावेनारोपितगजादीनां मिथ्यात्वव्यावहारो भवति, तथा प्रकृतेऽपि व्यावहारिके प्रपञ्चे प्रपञ्चसमानाधिकरणव्यावहारिकनिषेधप्रतियोगित्वमादाय मिथ्यात्वव्यावहारो भविष्यति। एवं च सति प्रतियोग्यपारमार्थिकत्वेऽभावपारमार्थिकत्वं न प्रयोजकम्। स्वाप्नार्थस्यापारमार्थिकत्वे उक्तप्रयोजकताया असम्भवात्। अपारमार्थिकनिषेधप्रतियोगिनोऽपि अपारमार्थिकत्वदर्शनात् ॥ ६ ॥

७—अन्यच्च बाध्यनिषेधप्रतियोगित्वेन प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वापत्तिप्रदर्शनं पूर्वपक्षिणामसङ्गतमेव। यतो **निषेधस्य बाध्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वे न तन्त्रम्**, न तन्निषेधप्रतियोगिनः पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वव्याप्यमित्यर्थः। यत्र यत्र निषेधस्य बाध्यत्वं तत्र तन्निषेधप्रतियोगिनः पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वमिति व्याप्तेः स्वाप्नार्थस्य स्वाप्ननिषेधे व्यभिचारात्। निषेधस्य बाध्यत्वं **न तन्त्रम्** न व्याप्यम्। निषेधप्रतियोगिनः पारमार्थिकसत्त्वाऽविरोधित्वस्य न निषेधबाध्यत्वं व्याप्यमित्यर्थः। यदि निषेधस्य बाध्यत्वं न व्याप्यं, तर्हि किं व्याप्यम्? इति पृच्छायामाह—**किन्त्विति। निषेध्यापेक्षया** प्रतियोग्यपेक्षया **न्यूनसत्त्वाकत्वं** निषेधस्येत्यर्थः। निषेध्यापेक्षया निषेधस्य न्यूनसत्त्वाकत्वं निषेधप्रतियोगिनः पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वव्याप्यमिति भावः। निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्त्वाकेन निषेध्यसमानाधिकरणनिषेधेन निषेधस्य प्रतियोगिनः पारमार्थिकत्वं न प्रतिक्षिप्यते, विरोधाभावात्। प्रकृते च यदि प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधः प्रतियोगिप्रपञ्चापेक्षया न्यूनसत्ताको भवेत्,

कत्वात् कथं न विरोधित्वम् ? ॥ ७ ॥

व्यावहारिकप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य निषेधः प्रातिभासिको भवेत् , तर्हि प्रतियोगिना सह निषेधस्य विरोधाभावात् प्रातिभासिकेन निषेधेन प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं न लभ्येत, मिथ्यात्वस्यालाभे चार्थान्तरत्वमपि स्यात् । किन्त्वत्र प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिको निषेधः प्रातिभासिक इति न ब्रूमः, परन्तु प्रतियोगिसमानसत्ताको व्यावहारिक इति ब्रूमः । तथाच निषेध्यापेक्षया निषेधस्य न्यूनसत्ताकत्वाभावादेव नार्थान्तरताया अवकाश इति दर्शयन्नाह— **प्रकृते चेति** । प्रकृते च प्रतिपन्नोपाधौ इति मिथ्यात्वलक्षणे निषेधस्य **तुल्यसत्ताकत्वात्**, निषेध्यतुल्यसत्ताकत्वात् निषेध्यनिषेधयोर्द्वयोरपि व्यावहारिकत्वात् **कथं न विरोधित्वं** प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधस्य स्वप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वापहारकत्वरूपं विरोधित्वं कथं नोक्तरूपं ? विरोधित्वं स्यादेवेति भावः । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधस्य प्रतियोग्यपेक्षया न्यूनसत्ताकत्वे प्रतियोगिपारमार्थिकत्वानपहारकतया अर्थान्तरं स्यादेव । अत्र निषेधस्य व्यावहारिकत्वेन व्यावहारिकप्रतियोगितुल्यसत्ताकत्वात् प्रतियोगिसमानाधिकरणप्रतियोगितुल्यसत्ताकनिषेधप्रतियोगिनोऽपि स्वाप्नगजादेः स्वाप्ननिषेधेन मिथ्यात्वव्यवहारदर्शनात् मिथ्यात्वं सिद्धम् । एवं यथा प्रतियोगितुल्यसत्ताकनिषेधप्रतियोगिनो मिथ्यात्वं, तथा प्रतियोगिसत्त्वाधिकसत्त्वाकनिषेधप्रतियोगिनोऽपि मिथ्यात्वं सुतरां सिद्धमेव । तथा च प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधस्य प्रतियोग्यन्यूनसत्ताकत्वं वाच्यम् , तेन प्रतियोगितुल्यसत्ताकस्य प्रतियोग्यधिकसत्ताकस्य च निषेधस्य संग्रहात् प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम् । तथाच प्रकृते व्यावहारिकनिषेधप्रतियोगित्वं पारमार्थिकनिषेधप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् । ननु प्रातिभासिकनिषेधप्रतियोगित्वं व्यावहारिकप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं भवितुमर्हति । प्रातिभासिकनिषेधस्य प्रतियोग्यन्यूनसत्ताकत्वाभावात् । प्रातिभासिकरजतादेर्मिथ्यात्वं तु प्रातिभासिकव्यावहारिकपारमार्थिकनिषेधघटितं सम्भवत्येव । व्यावहारिकस्य तु द्विविधनिषेधघटितमेव मिथ्यात्वम् ॥७॥

न च निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरिति वाच्यम्; तत्र हि निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वमायाति, यत्र निषेधस्य

८—इदानीं पूर्वपक्षी प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमाने प्रतिकूलतर्कं शङ्कते न च निषेधस्येति। निषेधस्य मिथ्यात्वघटकनिषेधस्य, व्यावहारिकस्य, प्रपञ्चप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधस्यात्यन्ताभावस्येत्यर्थः। निषेधे व्यावहारिकमात्रपक्षकप्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वानुमानेन व्यावहारिकस्य प्रपञ्चप्रतियोगिकात्यन्ताभावस्य बोधने व्यावहारिकस्य प्रपञ्चाभावस्य मिथ्यात्वानुमानेन निषेधे इति यावत्। प्रतियोगिसत्त्वापत्तिः—व्यावहारिकनिषेधापेक्षया तत्प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य अधिकसत्त्वस्यापत्तिः; प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वापत्तिरिति यावत्। तथा च प्रपञ्चो यदि ब्रह्मधर्मिकस्वाभावाभावबोधकप्रमाणकः स्यात्, तर्हि ब्रह्मधर्मिकस्वाभावसत्ताधिकसत्ताकः स्यात्, "यत् यद् धर्मिकस्वाभावाभावबोधकप्रमाणकं तत् स्वाभावसत्ताधिकसत्ताकमि"ति व्याप्तेः। अस्यामापत्तौ "प्रपञ्चो यदि ब्रह्मधर्मिकस्वाभावाभावबोधकप्रमाणकः" इत्यापादकः, "ब्रह्मधर्मिकस्वाभावसत्ताधिकसत्ताकः" इत्यापाद्यः। आपादकापाद्ययोर्व्याप्तिः प्रदर्शिता। अत्र च ब्रह्मधर्मिकप्रपञ्चाभावस्य व्यावहारिकस्याभावबोधकं प्रमाणमेतदेव मिथ्यात्वानुमानम्। अनेनानुमानेन व्यावहारिके प्रपञ्चाभावे त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य साधनात् प्रपञ्चस्य ब्रह्मधर्मिकस्वाभावाभावबोधकप्रमाणकत्वसिद्धिः। एवं च प्रदर्शितव्याप्तिमूलकतर्केण प्रपञ्चस्य व्यावहारिकनिषेधापेक्षया निषेधप्रतियोगिनि प्रपञ्चेऽधिकसत्त्वस्यापत्तौ प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वमेव पर्यवसितम्। मिथ्यात्वघटकनिषेधस्य प्रतियोगिप्रपञ्चापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वात् प्रतिपन्नोपाधौ स्वान्यूनसत्ताकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वलक्षणस्य मिथ्यात्वस्य प्रपञ्चेऽभावात्। तथा च बाध्यनिषेधप्रतियोगित्वेन प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वापत्तिरिति पूर्वपक्षिणामाशयः।

निषेधबुद्धया प्रतियोगिसत्त्वं व्यवस्थाप्यते, निषेधमात्रं[1] निषिध्यते, यथा रजते "नेदं रजतम्", इति ज्ञानानन्तरम् "इदं नारजतमि"ति

प्रदर्शितामापत्तिं दूषयितुमाह—**तत्र हि निषेधस्येति**। **तत्र हि** व्यावहारिके रजतादौ धर्मिणि **निषेधस्य** भ्रमविषयीभूतस्य रजतत्वनिषेधस्य रजतत्वाभावस्येत्यर्थः। **निषेधे** अभावबोधने इदं नारजतमिति बाधकेन प्रमाणेन रजतत्वाभावस्य अभावबोधने इति यावत्, **प्रतियोगिसत्त्वमायाति** प्रतियोगिनः रजतत्वादेः सत्त्वममिथ्यात्वं सिध्यति, **यत्र** धर्मिणि **निषेधस्य** अभावस्य **निषेधबुद्ध्या** बाधज्ञानेन **प्रतियोगिसत्त्वं** प्रतियोगिनो रजतत्वादेः सत्त्वं—स्वनिषेधापेक्षयाऽधिकसत्ताकत्वं **व्यवस्थाप्यते** प्रमीयते, **निषेधमात्रं** प्रतियोगिनमनन्तर्भाव्य निषेधमात्रं **निषिध्यते** मिथ्यात्वेन निश्चीयते, तत्र प्रतियोगिनोऽभावापेक्षया अधिकसत्ताकत्वमायातीति भावः। अयमर्थः—व्यावहारिकरजतधर्मिणि भ्रमविषयीभूतस्य रजतत्वाभावस्य निषेधे रजतत्वधर्मस्यामिथ्यात्वमायाति यतः रजतत्वधर्मं प्रतियोगित्वेनागृहीत्वैव रजतत्वनिषेधस्य निषेधो भवतीति भावः। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन विवृण्वन्नाह—**यथा रजतमित्यादि**। **रजते** व्यावहारिके **रजते नेदं रजतमिति ज्ञानानन्तरं** रजतभेदरूपस्य रजतत्वात्यन्ताभावस्य भ्रमज्ञानानन्तरम् **इदं नारजतमिति ज्ञानेन** अत्र रजतत्वमिति बाधज्ञानेन रजतत्वं व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः। नारजतं रजतभिन्नं नेति ज्ञाने **रजतभिन्नभेदो** विषयः, धर्मिभिन्नभेदस्य धर्मरूपतया रजतभिन्नभेदस्य रजतत्वरूपत्वं, तथा च **इदं नारजतमिति ज्ञानेन** अत्र रजतत्वमिति ज्ञानेनेत्यर्थः, **रजतं व्यवस्थाप्यते** रजतत्वममिथ्यात्वेन निश्चीयते। **नारजतमित्यस्य** रजतत्वरूपतया **रजतं व्यवस्थाप्यते** इत्यत्र रजतपदं **रजतत्वपरं बोध्यम्**, अन्यथा असङ्गतिः स्यात्—मिथ्यात्वलक्षणघटकात्यन्ता-

---

१ "निषेधमात्रं निषिध्यते" इत्यत्र "न निषेधमात्रं निषिध्यते" इत्यपि पाठो दृश्यते; परन्तु स न समीचीनः

ज्ञानेन रजतं व्यवस्थाप्यते; यत्र तु प्रतियोगिनिषेधयोरुभयोरपि निषेधस्तत्र न प्रतियोगिसत्त्वम्; यथा ध्वंससमये प्रागभावप्रति-

---

भावस्य भेदेन प्रत्युदाहरणमसङ्गतं स्यादिति भावः। स्वावच्छिन्नभिन्नभेदस्य स्वस्वरूपतया रजतत्वावच्छिन्नभिन्नभेदस्य रजतत्वरूपत्वात् नारजतमिति ज्ञानेन रजतत्वमिति ज्ञानेन रजतत्वस्यैव व्यवस्थापनात् रजतत्ववति रजतभेद-भ्रमानन्तरं **नारजतमिति** बुद्ध्या रजतभेदस्य बाधेन रजतत्वम् अमिथ्यात्वेन निश्चीयते, यतो रजतत्वसमानाधिकरणस्य रजतभेदात्मकस्य रजतत्वात्यन्ता-भावस्य **नारजतमिति** बाधेन प्रातीतिकत्वनिश्चयात् रजतभेदात्मकरजतत्वा-त्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिव्यावहारिकरजतत्वापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वेनान्यून-सत्ताकात्यन्ताभावघटितमिथ्यात्वस्य रजतत्वे अभावात्। यथार्थप्रतियोगिमत्य-भावभ्रमानन्तरं भ्रमविषयीभूतस्याभावस्य निषेधज्ञानेन प्रतियोगिनोऽमिथ्यात्वं स्वनिषेधापेक्षया अधिकसत्त्वाकत्वं वा व्यवस्थाप्यते। यत्र स्वारोपित-प्रतियोगिमत्यारोपितनिषेधस्य निषेधः, तत्र न प्रतियोगिनः पारमार्थिकत्वं न वा स्वनिषेधापेक्षया अधिकसत्ताकत्वम्, प्रतियोगिनिषेधयोर्द्वयोरप्यारोपित-त्वादिति भावः। प्रतियोगिनमनन्तर्भाव्य केवल[मात्र]स्य निषेधस्य बाधने प्रतियोगिनः प्रदर्शितस्थलेऽमिथ्यात्वेऽपि **यत्र तु प्रतियोगिनिषेधयो-रुभयोरपि निषेधः** निषेध्यतावच्छेदकधर्मस्य प्रतियोगिनिषेधोभयवृत्तित्वात् **तत्र** निषेधबाधनेऽपि **न प्रतियोगिसत्त्वम्** न रजतत्ववत् प्रतियोगिनोऽ-मिथ्यात्वम्, निषेध्यतावच्छेदकधर्मस्य प्रतियोगिनिषेधोभयवृत्तित्वेन प्रति-योगिनिषेधयोरुभयोरपि निषेधे यथा न प्रतियोगिनोऽमिथ्यात्वम्, निषेधा-पेक्षया अधिकसत्ताकत्वं वा तथा दृष्टान्तेन प्रदर्शयन्नाह—**यथा ध्वंससमये** इत्यादि। ध्वंससमये घटादिध्वंससमये, कपालादाविति शेषः, **प्रागभाव-प्रतियोगिनः**—प्राक् निषेधबुद्धेः प्रागारोपितयोरत्यन्ताभावप्रतियोगिनोरुभ-योर्निषेधः। अयं भावः—प्राचीनतार्किकमते ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभाव-विरोधित्वाङ्गीकाराद् घटादिध्वंसकाले कपालादौ घटादेस्तदत्यन्ताभावस्य च

योगिनोरुभयोर्निषेधः ॥ ८ ॥

ध्वंसविरोधितया व्यावहारिकत्वासम्भवेन कपालादावारोपितयोर्घटादितदत्य-
न्ताभावयोर्निषेधेन न प्रतियोगिनो घटस्यामिथ्यात्वं ध्वंसविरोधितया द्वयोरप्य-
त्यन्ताभावप्रतियोगिन आरोपितत्वाविशेषात् । कपालादावारोपितघटतदत्यन्ता-
भावयोर्युगपन्निषेधात् प्राक् युगपदेव कपालादौ घटादितदत्यन्ताभावयोरा-
रोपात्मिका प्रसक्तिः प्रदर्शनीया, सा च प्रसक्तिर्नकपालादौ घटतदत्यन्ता-
भावयोर्निश्चयरूपा सम्भवति, अतः संशयरूपा प्रसक्तिर्वाच्या, तथा च
घटध्वंसवति कपाले "कपाले घटवन्नवे"ति संशयोत्तरम् "अस्मिन् कपाले
घटः तदत्यन्ताभावश्च नास्ती"ति निषेधेऽपि यथा न घटस्यामिथ्यात्वं न वा
तादृशनिषेधापेक्षया प्रतियोगिनो घटस्याधिकसत्ताकत्वं तथा प्रकृतेऽपि ।
"यथा ध्वंससमये प्रागभावप्रतियोगिनः उभयोरपि निषेधः" इति वाक्यस्य
यथाश्रुतार्थस्तु ध्वंससमये घटध्वंससमये कपाले घटप्रागभावतत्प्रति-
योगिनोः घटप्रागभावस्य घटस्य च घटध्वंसवति कपाले आरोपितस्य
बाधेऽपि यथा बाधितघटप्रागभावप्रतियोगिनो घटस्य नामिथ्यात्वं न वा
प्रागभावापेक्षया प्रतियोगिनो घटस्याधिकसत्ताकत्वमेवं प्रकृतेऽपीति । एवं
प्रागभावपदस्य यथाश्रुतार्थो न संगच्छते । पूर्वपक्षिणा **न च निषेधस्य
निषेधे प्रतियोगिसत्तापत्तिः** इति वाक्येनात्यन्ताभावात्मकनिषेधस्य
निषेधे प्रतियोगिसत्त्वमुक्तं प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधस्य प्रक्रान्तत्वात् ।
अत्यन्ताभावरूपस्य त्रैकालिकनिषेधस्य निषेधे प्रतियोगिनः सत्तापत्तिः
प्रदर्शिता पूर्वपक्षिणा । सिद्धान्तिना उक्तापत्तिपरिहाराय घटध्वंससमये कपाले
घटप्रागभावरूपनिषेधस्य निषेधेन प्रतियोगिनो घटस्यापि असत्त्वं प्रदर्शितम् ।
तथा चात्यन्ताभावस्य निषेधमादाय प्रदर्शिताया आपत्तेः प्रागभावनिषेधमादाय
प्रतिसमाधानं सिद्धान्तिनोऽसङ्गतं स्यात् । अतः प्रागभावपदस्य यथाश्रुतेऽर्थे
मूलकृतां तात्पर्यमेव नास्ति । तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थस्तु प्रागेव
प्रदर्शितः ॥ ८ ॥

एवं च प्रकृतेऽपि निषेधबाधकेन प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य तन्निषेधस्य[2] च बाधनात् तन्निषेधस्य[°] बाध्यत्वेऽपि न प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वम्, उभयोरपि

°—निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिनः सत्तापत्तिरिति प्रतिकूलतर्कस्य मूलभूतां व्याप्तिं दृष्टान्तोपष्टम्भेन व्यभिचारयन् दार्ष्टान्तिकेऽपि योजयति—एवं चेत्यादि। यद् यद्धर्मिकस्वाभावाभावसाधकप्रमाणकं तत् स्वाभावाधिकसत्ताकमिति व्याप्तेर्घटध्वंससमयेऽभावप्रतियोगिनोरुभयोर्निषेधे यथा व्यभिचारस्तथा प्रकृतेऽपि विमतं—प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि दृश्यत्वादिति न्यायप्रयोगेऽपि, निषेधबाधकेन निषेधस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधस्य, बाधकेनोक्तनिषेधस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वानुमापकदृश्यत्वहेतुना अनुमानप्रमाणेन, प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य—मिथ्यात्वघटकत्रैकालिकनिषेधस्य प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य निषेधस्य च मिथ्यात्वघटकत्रैकालिकनिषेधस्य च, बाधनात् प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वानुमितिरूपमिथ्यात्वनिश्चयात्, दृश्यत्वादिरूपेण यथा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं तथैव प्रपञ्चनिषेधस्यापि न निषेधस्य बाध्यत्वेऽपि—निषेधस्य, मिथ्यात्वघटकत्रैकालिकनिषेधस्य, बाध्यत्वेऽपि दृश्यत्वानुमानेन मिथ्यात्वनिश्चयेऽपि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वघटकनिषेधप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य न तात्त्विकत्वम्, न बाध्यनिषेधापेक्षया प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्याधिकसत्ताकत्वम्। तथा च प्रतिकूलतर्कमूलभूताया व्याप्तेर्दार्ष्टान्तिकेऽपि व्यभिचार एव। प्रपञ्चाभावस्याभावसाधकप्रमाणस्य प्रकृतमिथ्यात्वानुमानस्य सम्भवेऽपि न प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य स्वाभावापेक्षयाऽधिकसत्ताकत्वम्। मिथ्यात्वानुमानेन प्रतियोग्यभावयोर्द्वयोरेव मिथ्यात्वनिश्चयात्। उभयोरपि मिथ्यात्वघटकनिषेधस्य तत्प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य च व्यावहारिकत्वेन एकनिषेधनिषेध्यत्वादुभयत्र निषेध्यतावच्छेदकरूपस्य दृश्यत्वादेः सत्त्वादुभयोरपि निषेधकं मानं

२ तन्निषेधस्य स्थले निषेधस्येति पाठ उपलभ्यते; स न साधुः ।

निषेध्यतावच्छेदकस्य दृश्यत्वादेः तुल्यत्वात् ॥ ९ ॥

न च अतात्त्विकनिषेधबोधकत्वे श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिः, ब्रह्मभिन्नं प्रपञ्चतन्निषेधादिकम[3]तात्त्विकम् अतात्त्विकत्वेन

व्यावहारिकपक्षकं प्रकृतानुमानमेव । यद्यत्र मिथ्यात्वघटकनिषेधमात्रं निषिध्येत तदा प्रतियोगिनो निषेधापेक्षया अधिकसत्ताकत्वं स्यात् , अत्र तु उभयोरपि निषेधान्न प्रतियोगिनो निषेधापेक्षया अधिकसत्ताकत्वमिति भावः ॥ ९ ॥

१०—त्रैकालिकनिषेधस्य व्यावहारिकत्वाङ्गीकारे "नेह नानास्ति किञ्चने"त्याद्यद्वैतश्रुतीनां ब्रह्मप्रमाबाधितार्थप्रतिपादकत्वेनातत्त्वावेदकत्वं यत् पूर्वपक्षिणा आशंकितम् (द्वितीयवाक्यम्) तदनूद्य समाधत्ते—न चाता-त्त्विकनिषेधबोधकत्व इत्यादि । अतात्त्विकनिषेधबोधकत्वे—प्रति-पन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधस्य व्यावहारिकत्वेन ब्रह्मप्रमाबाध्यस्यातात्त्विकत्वम् , तमतात्त्विकं निषेधं तात्पर्येण प्रतिपादयन्तीनां श्रुतीनामतात्त्विकनिषेधबोध-कत्वं तस्मिन् सति, श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिः—"नेह नानास्ति किञ्चन", एकमेवाद्वितीयमि"त्याद्यद्वैतप्रतिपादकश्रुतेः अतात्त्विकनिषेधबोधकत्वेना-प्रामाण्यापत्तिर्बाधितार्थबोधकत्वादिति पूर्वपक्षिणामभिप्रायो न च युक्तः । अत्रायं पूर्वपक्षिणामाशयः—तद्वति तद्बोधकत्वं नात्र प्रामाण्यमभिप्रेतम् । किन्तु तत्त्वावेदकत्वलक्षणं प्रामाण्यमभिप्रेतम् । तत्त्वं च कालत्रयाबाध्यं वस्तु । कालत्रयाबाध्यवस्तुबोधकत्वमेव प्रामाण्यम् । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैका-कालिकनिषेधस्य ब्रह्मप्रमाबाध्यत्वेन कालत्रयाबाध्यत्वाभावात् तादृशनिषेध-बोधिकायाः श्रुतेरप्रामाण्यमेव ।

समाधत्ते—ब्रह्मभिन्नमिति । ब्रह्मणो भिन्नं प्रपञ्चतन्निषेधादिकं ब्रह्मभिन्नत्वेनैव अतात्त्विकं मिथ्या तच्च अतात्त्विकत्वेन मिथ्यात्वेन

---

३. प्रपञ्चतन्निषेधादिकमतात्त्विकमित्यत्र प्रपञ्चनिषेधादिकमतात्त्विकमिति पाठोऽवलोक्यते, तत्र मार्गः [illegible] ।

बोधयन्त्याः श्रुतेरप्रामाण्यासम्भवात् ॥ १० ॥

बोधयन्त्याः प्रतिपादयन्त्याः **श्रुतेः** नेह नानेत्यादिश्रुतेः **अप्रामाण्यासम्भवात्**—तद्वति तत्प्रकारकबोधजनकत्वरूपव्यावहारिकप्रामाण्यसम्भवेन तदभाववति तत्प्रकारकबोधजनकत्वरूपव्यावहारिकाप्रामाण्यासम्भवादित्यर्थः, "नेह नानास्ति किञ्चने"त्यादिश्रुतेः न अप्रामाण्यापत्तिः, यत उक्तश्रुत्या ब्रह्मभिन्नवस्तुमात्रस्य प्रपञ्चस्य तन्निषेधस्य च ब्रह्मभिन्नत्वेनैवातात्त्विकत्वं मिथ्यात्वम्, मिथ्यात्वविशिष्टस्य प्रपञ्चतन्निषेधादेः **अतात्त्विकत्वेन** मिथ्यात्वेन **बोधयन्त्याः श्रुतेरप्रामाण्यासम्भवात्**। तथाच तद्वति तद्बोधकत्वमेव प्रामाण्यम्, मिथ्यात्ववति प्रपञ्चतन्निषेधादौ मिथ्यात्वबोधने श्रुतेर्व्यावहारिकाप्रामाण्यासम्भवात्। यद्यपि "नेह नाने"त्यादि श्रुतेर्ब्रह्मप्रमाबाध्यनिषेधप्रतिपादकतया कालत्रयाबाध्यवस्तुप्रतिपादकत्वलक्षणं तत्त्वावेदकत्वरूपं प्रामाण्यं नास्ति, तथापि मिथ्यात्ववति प्रपञ्चतन्निषेधादौ मिथ्यात्वप्रतिपादनात् व्यावहारिकं प्रामाण्यमुक्तश्रुतीनामिष्टमेव। अत्र प्रपञ्चतन्निषेधादीत्यत्र आदिपदेन निषेधस्य निषेधो ग्राह्यः।

"नेह नानास्ती"त्यादिश्रुतीनां तत्त्वावेदकत्वलक्षणं प्रामाण्यं नास्ति, तत्त्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्यं तु अखण्डार्थप्रतिपादकश्रुतीनां "**तत्त्वमसि**", "**सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म**"त्यादीनामेव। तादृशाखण्डार्थस्य कालत्रयेऽपि बाधासम्भवात्।

ननु "नेह नानास्ति किञ्चने"ति श्रुत्या "इह"—पदार्थ दृश्यतादात्म्यापन्ने ब्रह्मणि "किञ्चन नाना" दृश्यमात्रं प्रपञ्चतदभावरूपं "नास्ति" इत्यर्थप्रतिपादनेन ब्रह्मणि प्रपञ्चतदभावप्रतीतावपि कथं प्रपञ्चतदभावयोरतात्त्विकत्वरूपं मिथ्यात्वम्। नहि यत्र कुत्रचित् निषेधप्रतिपादनमात्रेण निषेध्यस्य मिथ्यात्वमायाति। मामूत् "भूतले घटो नास्ती"ति प्रतीत्या घटस्य मिथ्यात्वम्। तदैव प्रपञ्चतदभावयोर्मिथ्यात्वं लभ्येत यदा स्वसमानाधिकरणस्वान्यूनसत्ताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तयोः प्रतिपाद्येत। न च

"नेहे"त्यादि श्रुतिस्तथा प्रतिपादयति तदर्थकपदाभावादिति चेत् ? न। "नेह नानास्ति" इति श्रुत्यन्तर्गत-इह-पदस्य दृश्यतादात्म्यापन्न-ब्रह्मार्थकतया तत्र प्रपञ्चतदभावरूपदृश्यमात्रस्यात्यन्ताभावे प्रतिपादिते दृश्याभावे दृश्यसामानाधिकरण्यस्य श्रुत्यक्षरादेव लाभात् मिथ्यात्वघटकं स्वसामानाधिकरण्यं शाब्दमेव। मिथ्यात्वघटकाभावे प्रतियोग्यन्यूनसत्ताकत्वलाभस्तु अनुमानप्रमाणात्। तथाहि—श्रुतिप्रतिपाद्यस्यात्यन्ताभावस्याप्रातिभासिकत्वे सिद्धे प्रतियोग्यपेक्षया अभावस्यान्यूनसत्ताकत्वमपि सिद्धं भवति। व्यावहारिकस्य द्वैतमात्रस्याप्रातिभासिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे सिद्धे स्वान्यूनसत्ताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं सिद्धं भवति। श्रुतिप्रतिपादितस्यात्यन्ताभावस्याप्रातिभासिकत्वं चेत्थमनुमेयम्—द्वैतवति ब्रह्मणि, द्वैताभावः अप्रातिभासिकः, श्रुतिप्रमितत्वात्, यागादिधर्मवत् ब्रह्मवच्च।

न च स्वाप्नरथादीनामपि "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादिश्रुतिप्रमितानां प्रातिभासिकत्वेन हेतोर्व्यभिचार इति वाच्यम्। "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ती"ति श्रुत्या स्वाप्नरथादीनां व्यावहारकालबाध्यत्वबोधनात् तेषां प्रातिभासिकत्वात्। तथा च श्रुतिप्रमितत्वरूपहेतोः श्रुतिजन्यव्यवहारकालाबाध्यविषयकज्ञानविषयत्वार्थकत्वात् न क्वापि व्यभिचार इति भावः। एवं च ब्रह्मभिन्नप्रपञ्चतन्निषेधादीनां स्वसमानाधिकरणस्वान्यूनसत्ताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वेनैव बोधजनकत्वं "नेह नाने"ति श्रुतेरुपपन्नमेव। न च "नेह नाने"ति श्रुत्या द्वैतवति ब्रह्मणि द्वैताभावबोधने आहार्यत्वात् बोधस्यास्य न शाब्दत्वम्, प्रत्यक्षस्यैवाहार्यत्वादितिवाच्यम्। "अत्यन्तबाधितेऽप्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि" इति खण्डनकारोक्तरीत्या शाब्दबोधस्याहार्यत्वं स्वीक्रियते। आक्रोशादिवाक्ये शाब्दस्याहार्यत्वं सर्वानुभवसिद्धम्। तथा च शाब्दस्याहार्यत्वोपगमेऽपि न कोऽपि दोषः, यथा च "नेह नाने"ति श्रुतिजन्यशाब्दबोधस्य नाहार्यत्वं तथा वर्णितमधस्तात् ॥ १० ॥

ननु एतन्निषेधप्रतियोगित्वं किं स्वरूपेण, उतासद्विलक्षण-

११—प्रपञ्चस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्व-प्रतिपादिकायाः "नेह नानास्ति किञ्चने"ति श्रुतेः, प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिक-निषेधप्रतियोगित्वसाधकानुमानस्य च निषेधप्रतियोगितावच्छेदकरूपा-सम्भवेन बाधः स्यात्। प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन वाऽवच्छेदासम्भवात् सदिति प्रतीयमानस्य शुक्तिरजतादेः स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाभावेन दृष्टान्ते साध्य-वैकल्यमपि स्यात्—इत्याशयवान् पूर्वपक्षी शङ्कते—ननु एतन्निषेधप्रति-योगित्वमिति। "नेह नानास्ति किञ्चने"ति श्रुत्या प्रतिपादितो यो निषेधः, यो वा मिथ्यात्वलक्षणघटकः प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधः, तस्य "एतस्य" निषेधस्य प्रतियोगित्वं केन रूपेण अवच्छिद्यते? किं स्वरूपेण समानाधिकरणधर्मेण, उत व्यधिकरणेन पारमार्थिकत्वेन? स्वरूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्रैकालिकनिषेधः पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्रैकालिक-निषेधो वा "नेहे"त्यादि श्रुत्या एतद्द्वितीयमिथ्यात्वानुमानेन वा बोध्यते। उक्तद्विविधस्यापि धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भव इति प्रदर्शयितुं पृच्छति—किं स्वरूपेणेति। स्वरूपेण स्वस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनः, यद्रूपं साधारणमसाधारणं वा तेन। अत्रावच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः, तच्च प्रतियोगित्वेऽन्वेति। तथा च प्रपञ्चस्य त्रैकालिकनिषेधे प्रतियोगी प्रपञ्चः स्वपदग्राह्यः। तस्य साधारणं रूपं दृश्यत्वाद्यसाधारणं रूपमाकाशत्वादि, तेन दृश्यत्वादिरूपेण प्रपञ्चस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रति-योगित्वाङ्गीकारे प्रपञ्चस्यालीकत्वापत्तिः। तदुक्तं माध्वैः—

"नासीदस्ति भविष्यच्च तदिति ज्ञानमेयता।
यदि बाधस्तदाऽसत्त्वं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः" ॥ इति

अलीकविलक्षणं स्वरूपं प्रपञ्चस्योपमृदितं मा भवतु, इत्यत पक्षान्तर-माह—उतेति। उत अथवा, सर्वथा अबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वरूपेण

स्वरूपानुपमर्देन पारमार्थिकत्वाकारेण ? ॥ ११ ॥

उक्तनिषेधप्रतियोगिनि ? यत् स्वीयं रूपं दृश्यत्वादि, तत् दृश्यवृत्तिप्रतियोगितासमानाधिकरणम्, पारमार्थिकत्वं तु दृश्यमात्रावृत्तितया दृश्यवृत्तिप्रतियोगितायाः असमानाधिकरणम् । सर्वथा अबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य दृश्यमात्रावृत्तित्वात् । विमतत्वघटकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं प्रतियोगिताया समानाधिकरणेन पारमार्थिकत्वेन वा अवच्छिद्यत इति द्वितीयविकल्पस्यार्थः । प्रतियोगितासमानाधिकरणं दृश्यत्वादिरूपमवच्छेदकं परित्यज्य प्रतियोगितान्वयधिकरणस्य पारमार्थिकत्वस्यावच्छेदकत्वकल्पने बीजमाह—अनद्वितलक्षणस्वरूपानुपमर्देनेति । दृश्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रपञ्चाभावस्य दृश्यत्वधर्मविशिष्टप्रपञ्चनिष्ठपिनाधिकरणत्वेन सह विरोधात् दृश्यत्वविशिष्टप्रपञ्चाधिकरणे ब्रह्मण्यपि दृश्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो न सम्भवति । तथा च तादृशविरोध एवोपमर्दः; तादृशोपमर्दपरिहार एवानुपमर्दः, तदर्थं फले हेतौ तृतीया । तादृशविरोधपरिहारार्थमिति भावः । यदि तु दृश्यत्वधर्मविशिष्टप्रपञ्चस्याधिकरणत्वं कुत्रापि न स्यात्, तर्हि तादृशप्रपञ्चस्य देशकालासम्बन्धिशशविषाणादितुल्यता एव स्यात् । देशकालसम्बन्धितया प्रतीयमानस्य प्रपञ्चस्य देशकालासम्बन्धिशशविषाणादितुल्यताया असम्भवात् । अतः शशविषाणाद्यलीकविलक्षणस्य देशकालसम्बन्धिनः प्रपञ्चस्यालीकविलक्षणं स्वरूपमनुमानेनोपमृदितं न स्यादित्यर्थद्वितलक्षणस्वरूपानुपमर्दाय प्रतियोगितासमानाधिरणं रूपं विहाय प्रतियोगितान्वयधिकरणमेव पारमार्थिकत्वमवच्छेदकत्वेनादृतम् । माध्वमते तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानङ्गीकारात् पारमार्थिकत्वाकारेण शुक्तिरजते नास्तीत्यस्य प्रत्यये शुक्तिरजते पारमार्थिकत्वं नास्तीत्यत्र पर्यवसानं बोध्यम् । तथा च शुक्तिरजतादिदृश्यमलीकमिति नायातम् । किन्तु तत् पारमार्थिकं न भवतीति भावः । अत आह—पारमार्थिकत्वाकारेण । तथा चोक्तनिषेधीयप्रतियोगिता दृश्यत्वादिरूपेण वा अवच्छिद्यताम्, सर्वथा अबाध्यत्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन वा अवच्छिद्यतामिति विकल्पार्थः ॥ ११ ॥

नाद्यः, श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्तिकस्यार्थक्रियासमर्थस्याविद्यो-

१२—एवं प्रतियोगितावच्छेदकं विकल्प्य प्रथमे कल्पे दोषमाह पूर्वपक्षी—नाद्य इति। प्रतियोगिस्वरूपं यद्दृश्यत्वादि तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्रैकालिकनिषेध एतन्मिथ्यात्वघटको न समीचीन इत्यर्थः। कुतो न समीचीन इत्याह—श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्तिकस्येत्यादि। वियदादिव्यावहारिकप्रपञ्चस्य प्रातिभासिकशुक्तिरजतादेश्च स्वरूपमसद्विलक्षणमेवेति प्रदर्शनाय श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्तिकत्वमर्थक्रियासमर्थत्वमविद्योपादानकत्वं तत्त्वज्ञाननाश्यत्वञ्चेति विशेषणचतुष्टयं पक्षदृष्टान्तसाधारणमुपात्तम्। स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वे प्रपञ्चस्यासद्वैलक्षण्यं न स्यादिति भावः। न्यायामृतटीकाकृद्भिः श्रीनिवासाचार्यैस्तु पक्षीकृतवियदादेरेवासद्वैलक्षण्योपपादनायाद्यं विशेषणद्वयम्, अन्त्यं विशेषणद्वयं तु पक्षीकृतवियदादेर्दृष्टान्तीकृतशुक्तिरजतादेश्चासद्विलक्षणस्वरूपोपपादनायेति व्याख्यातम्, तच्चिन्त्यम्। वियदादिकं यद्यसद्विलक्षणस्वरूपं न स्यात्, तर्हि नोत्पद्येत। न च निःस्वरूपस्य शशविषाणादेरुत्पत्तिः सम्भवति। न चेष्टापत्तिः, श्रुत्या सावयवत्वादिलिङ्गकानुमानेन च तेषामुत्पत्तिमत्त्वावधारणात् वियदादिव्यावहारिकप्रपञ्चोत्पत्तेः प्रातिभासिकशुक्तिरजताद्युत्पत्तेश्च श्रुत्यादिसिद्धत्वात्। आदिपदेन प्रदर्शितानुमानप्रमाणस्यापि ग्रहणम्। "सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत्" इति श्रुतौ सत्यपदस्य व्यावहारिकप्रपञ्चपरतया अनृतपदस्य च प्रातिभासिकशुक्तिरजतपरतया व्यावहारिकवियदादिप्रपञ्चस्य प्रातिभासिकशुक्तिरजतादेश्च श्रुतिसिद्धोत्पत्तिकत्वात् शशविषाणाद्यसद्वैलक्षण्यमभ्युपेयम्। तथा च न स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम्। एवं सावयवत्वेन हेतुनापि प्रपञ्चस्योत्पत्तिमत्त्वमनुमेयमिति भावः। अर्थक्रियासमर्थस्येति— कार्यकारित्वरूपार्थक्रियाकारित्वमपि वियदादिव्यावहारिकप्रपञ्चस्य शुक्तिरजतादिप्रातिभासिकस्य च शशविषाणादिवत् निःस्वरूपत्वे न स्यात्। प्रवृत्त्यादिप्रयोजकत्वरूपकार्यकारित्वादपि व्यावहारिकप्रातिभासिकप्रपञ्चयोरसद्वैलक्षण्यमङ्गीकर्तव्यमिति भावः। असतः शशविषाणादेः कार्यकारित्वाभावात्; अतः

पादानकस्य तत्त्वज्ञाननाश्यस्य च वियदादेः रूप्यादेश्च धीकाल-विद्यमानेनासद्विलक्षणस्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधायोगात् ॥१२॥

स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं न सम्भवतीति निष्कर्षः। मिथ्यात्वानु-माने पक्षीकृतस्य वियदादिव्यावहारिकप्रपञ्चस्य दृष्टान्तीकृतस्य च प्रातिभासिकशुक्तिरजतादेः प्रकारान्तरेणासद्विलक्षणस्वरूपोपपादनायाह—**अविद्यो-पादानकस्येति**। व्यावहारिकप्रातिभासिकयोरसत्स्वरूपत्वे सोपादानत्वा-योगात्। न हि भवति शशविषाणं सोपादानम्। उक्तद्विविधप्रपञ्चस्य परिणाम्युपादानतया अविद्यायाः "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामि"ति श्रुतौ प्रतिपादनात्। **तत्त्वज्ञाननाश्यस्येति**—व्यावहारिकस्य वियदादिप्रपञ्चस्य प्रातिभासिकस्य शुक्तिरजतादेश्च अज्ञानकल्पितत्वेनाधिष्ठानतत्त्वज्ञाननाश्यत्वं यत् सिद्धान्तिभिरङ्गीकृतं तदपि न स्यात्, यदि व्यावहारिकवियदादि प्रातिभासिकं वा शुक्तिरजतादि शशविषाणादिवदसत् स्यात्। न ह्यकल्पितानामसतां शशविषाणादीनां तत्त्वज्ञानेन नाशः सम्भवति। तथा च तत्त्वज्ञाननाश्यत्वा-दपि व्यावहारिकस्य प्रातिभासिकस्य च प्रपञ्चस्यासद्वैलक्षण्यमेष्टव्यम्। एवं पक्षीकृतव्यावहारिकप्रपञ्चस्य **वियदादेः** दृष्टान्तीकृतस्य **रूप्यादेः** शुक्ति-रजतादेः, **असद्विलक्षणस्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधायोगात्**—प्रपञ्चस्य स्वावृत्तिपारमार्थिकत्वादिना कथञ्चित् निषेधसम्भवेऽप्यसद्विलक्षणस्य दृश्य-स्याकाशादेर्यत् स्वरूपं धर्मो दृश्यत्वादिः तेन—असद्विलक्षणस्वरूपेण। अत्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तृतीयार्थः। तच्च त्रैकालिकनिषेधान्वयि। तथाचासद्विलक्षणस्वरूपदृश्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताको यस्त्रैकालिकनिषेध-स्तस्य **अयोगाद्** असम्भवात्। दृश्यत्वेन रूपेण तत्र तेषां त्रैकालिकनिषेधा-सम्भवात्। दृश्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रपञ्चाभावस्य दृश्यत्वविशिष्ट-प्रपञ्चनिरूपिताधिकरणत्वेन सह विरोधात्। सम्भवे वा दृश्यस्य सर्वदेश-कालासम्बन्धित्वापत्त्या असद्वैलक्षण्यं न स्यादिति भावः।

न च दृश्यतादात्म्यापन्ने ब्रह्मणि दृश्यानवच्छेदककालावच्छेदेन दृश्य-त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्रैकालिकनिषेधः सिध्यन्न प्रपञ्चस्यालीकतामावहति,

नापि द्वितीयः, अबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य बाध्यत्वरूप-

किन्तु प्रपञ्चस्य कालिकाव्याप्यवृत्तितामादायैव पर्यवस्यति। तथा च कथं "स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधायोगः" इति वाच्यम्। "नेह नाने"ति श्रुत्या तादृशो निषेधः प्रतियोगिप्रसक्त्यवच्छेदकदेशकालावच्छेदेनैव प्रतिपाद्यते। निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वादुद्देश्यविधेयभावमहिम्नापि तथैवागमाच्च। मिथ्यात्वानुमानेनापि यथा सिद्धसाधनतादोषपरिहाराय प्रतियोगिप्रसक्त्यवच्छेदककालावच्छिन्नत्रैकालिकनिषेधो बोध्यते, तथा अग्रे सिद्धसाधनतादोषनिराकरणावसरे वक्ष्यते। तथा च प्रतियोगिप्रसक्त्यवच्छेदककालावच्छिन्नत्रैकालिकनिषेधस्य मिथ्यात्वघटकतया न प्रपञ्चस्य कालिकाव्याप्यवृत्तितापात इति स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधायोगः तदवस्थ एव। तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तद्रूपविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वेन सह विरोधादिति भावः। दृश्यस्यासद्विलक्षणं स्वरूपं देशकालसम्बन्धित्वरूपमवगमयितुमसद्विलक्षणस्वरूपेणेत्यस्य विशेषणमाह—धीकालविद्यमानेनेति। धीकाले—दृश्यधीकाले, विद्यमानेन—सम्बन्धिना। दृश्यस्यासद्विलक्षणं स्वरूपं दृश्यधीकालसम्बन्धि भवति। धीकालसम्बन्धं विना तस्यासद्वैलक्षण्यं न स्यात्। तथा च कालसम्बन्धितया प्रतीयमाने दृश्ये विशेषणतया प्रतीयमानं यद् स्वरूपं दृश्यत्वादि तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्रैकालिकनिषेधो न सम्भवति, दृश्यमात्रस्य कालासम्बन्धित्वाङ्गीकारे दृश्यत्वादिरूपेण दृश्यविषयककालसम्बन्धिन्याः प्रतीतेर्विरोधात्। तथा च धीकालविद्यमानव्यावहारिकप्रपञ्चे वियदादावसद्विलक्षणस्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वसाधने कालसम्बन्धिन्या प्रतीत्या बाधः स्यात्, धीकालविद्यमाने प्रातिभासिके शुक्तिरजतादौ दृष्टान्ते च साध्यवैकल्यमिति भावः॥ १२॥

१३—व्यावहारिकप्रपञ्चे स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य प्रतिपादने—प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य सर्वदेशकालासम्बन्धितया अत्यन्तासत्त्वं दुर्वारमित्युक्तम्। इदानीं प्रपञ्चस्यात्यन्तासत्त्वपरिहाराय यदि पारमार्थिकत्वेन

मिथ्यात्वनिरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयात् , पारमार्थिकत्वस्यापि स्व-

---

त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं साध्यते तदा दुरुत्तरोऽन्योन्याश्रयो अनवस्था च स्यात्—इत्याशयवानाह पूर्वपक्षी—नापि द्वितीय इत्यादि। न द्वितीयः—न द्वितीयः कल्पः। उक्तमिथ्यात्वघटकनिषेधप्रतियोगित्वं पारमार्थिकत्वेनावच्छिद्यते इति कल्पो न समीचीन इत्यर्थः। पारमार्थिकत्वस्य मिथ्यात्वघटकत्वे ज्ञप्तावन्योन्याश्रयात्। तथाहि दर्शयति—अबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वनिरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयात्। अबाध्यत्वरूपं हि पारमार्थिकत्वम्। एतादृशपारमार्थिकत्वज्ञाने सति पारमार्थिकत्वघटितं बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वज्ञानं, बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वज्ञाने च सति तन्निरूप्यस्याबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य ज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः। तथाच पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधासम्भवात् पारमार्थिकत्वाकारेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वलक्षणस्यासम्भवः। रूप्यं नास्ति, नासीत् , न भविष्यतीति स्वरूपेणैव रजतस्य निषेधप्रतीतेः। एवं "नेह नानास्ति किञ्चने"ति श्रुत्याच स्वरूपेणैव प्रपञ्चनिषेधप्रतिपादनात् पारमर्थिकत्वाकारेण निषेधप्रतिपादने श्रुत्यनुभवविरोधोऽपि स्यात्। प्रपञ्चस्य पारमर्थिकत्वेन त्रैकालिकनिषेधेऽन्योन्याश्रयदोषमुक्त्वा अलीकत्वापत्तिमनवस्थादोषञ्च दर्शयितुमाह—पारमार्थिकत्वस्यापीति। पूर्वपक्षिमाध्वानां मते तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो नाङ्गीक्रियते। प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात्। "शशीयत्वेन विषाणं नास्ती"त्यादि प्रतीतिस्तु शशीयत्वेन विषाणाभावं नावगाहते, किन्तु विषाणे शशीयत्वाभावमेवावगाहते। "सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे" इति न्यायात्। एतन्मतमनुसृत्य पारमार्थिकत्वेन रजतं नास्तीत्यादावपि रजते पारमार्थिकत्वं नास्तीत्येव वक्तव्यम्। तत् पारमार्थिकत्वं बाध्यत्वाभावरूपमबाध्यत्वमेव। बाध्यत्वस्य च व्यावहारिकतया व्यावहारिकबाध्य-

रूपेण निषेधे प्रथमपक्षोक्तदोषापत्तिः, अतस्तस्यापि पारमार्थिकत्वा-

---

त्वनिरूप्यत्वादबाध्यत्वमपि व्यावहारिकम् । अबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य व्यावहारिकतया व्यावहारिकपक्षकमिथ्यात्वानुमाने पक्षकोटावनुप्रवेशात् तस्यापि पारमार्थिकत्वस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वमङ्गीकरणीयम् । पारमार्थिकत्वस्य निर्धर्मके ब्रह्मण्यसम्भावितत्वया ब्रह्मभिन्नत्वेनापारमार्थिकत्वमेव; अतस्तस्यापि मिथ्यात्वमनुमेयम् । तन्निषेधप्रतियोगित्वमपि यदि स्वरूपेणावच्छिद्येत, तदा व्यावहारिकस्य यथा स्वरूपतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेऽत्यन्तासत्त्वापातः, तथा पारमार्थिकत्वस्याप्यत्यन्तासत्त्वापत्तिरेव स्यात् । पारमार्थिकत्वस्य यदि स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं तर्हि स्वरूपेण निषेधे प्रथमपक्षोक्तदोषापत्तिः, पारमार्थिकत्वस्यात्यन्तासत्त्वापत्तिरित्यर्थः । प्रतिपन्नोपाधौ स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधे यथा रजतादेरलीकत्वमापद्येत, तथा अत्रापीति भावः । शुक्तिरजतवत् तत्पारमार्थिकत्वस्यापि अपरोक्षप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या धीकाले वर्तमानतया स्वरूपतः तन्निषेधायोगात् , "एतन्निषेधप्रतियोगित्वं" किं स्वरूपेणेति वाक्येन प्रथमः पक्षो दर्शितः, "नाद्यः" इत्यादि ग्रन्थेन तत्रालीकत्वापत्तिरूपदोषोऽपि दर्शितः पारमार्थिकत्वस्य स्वरूपतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वे पारमार्थिकत्वस्यालीकत्वापत्तिरिति समुदितार्थः । यदि तु पारमार्थिकत्ववृत्तित्रैकालिकनिषेधीयप्रतियोगिता पारमार्थिकत्वेनावच्छिद्येत, तर्हि तस्यापि पारमार्थिकत्वस्य व्यावहारिकतया तन्निष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगितापि यदि पारमार्थिकत्वेनावच्छिद्येत, तस्यापि व्यावहारिकतया पूर्ववदेव स्यात् , तर्हि अनवस्था स्यात् । पारमार्थिकत्वस्य पारमार्थिकत्वेन निषेधे अनवस्था । रूप्यगतपारमार्थिकत्वस्यापि स्वरूपतो निषेधायोगात् , शुक्तिरजतगतपारमार्थिकत्वस्याप्यपरोक्षप्रतीयमानत्वेन तत्र विषयसत्त्वस्यावश्यकतया तस्यापि पुनः पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधो वक्तव्य इत्यनवस्था । पारमार्थिकत्वस्य स्वरूपेण निषेधे अत्यन्तासत्त्वापत्तिभिया पारमार्थिकत्वेन पारमार्थिकत्वस्य निषेधो वक्तव्यः ।

कारेण निषेधेऽनवस्था स्यादिति चेत् ? ॥ १३ ॥

मैवम्, स्वरूपेणैव त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे शुक्तिरूप्ये चाङ्गीकारात् ॥ १४ तथा हि शुक्तौ रजतभ्रमा-

---

तथाचानवस्थेत्याह पूर्वपक्षी—अतस्तस्या.प **पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधेऽनवस्था स्यादिति** । तस्यापि—पारमार्थिकत्वस्यापि । पारमर्थिकत्वस्यापि प्रदर्शितरीत्या व्यावहारिकतया मिथ्यात्वानुमाने पक्षकोटावनुप्रवेश इति भावः । तथाच द्वितीयमिथ्यात्वलक्षणनिराकरणं कारिकया संगृह्णन्नाह पूर्वपक्षी—

"स्वरूपेण त्रिकालस्थनिषेधो नास्ति ते मते ।
रूप्यादेस्तात्त्विकत्वेन निषेधस्त्वात्मनोऽपि च"॥

इति । स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधे, अत्यन्तासत्त्वापत्तिः, पारमार्थिकत्वेन निषेधेऽन्योन्याश्रयोऽनवस्था च । आत्मनोऽपि निर्धर्मकतया पारमार्थिकत्वेन त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वसम्भवात् मिथ्यात्वलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिः । इति द्वितीयपूर्वपक्षसंक्षेपः ॥१३॥

१४—त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं किं स्वरूपेण उत पारमार्थिकत्वेनेति विकल्प्य पूर्वपक्षिणा कल्पद्वयेऽपि दूषणमुक्तम् । इदानीं सिद्धान्ती स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वकल्पं समाधातुमाह—**मैवमिति** । स्वरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्रैकालिकनिषेधो मिथ्यात्वघटकः, दृष्टान्तीकृते शुक्तिरजते स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यैवानुभवसिद्धत्वात् , दृष्टान्तानुसारेण पक्षीकृतप्रपञ्चेऽपि स्वरूपतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमेवाङ्गीकरणीयम् । स्वरूपतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाङ्गीकारेऽपि यथा व्यावहारिकप्रातिभासिकप्रपञ्चयोर्नालीकत्वापत्तिः तथा अग्रे [द्वाविंशतितमे वाक्ये] स्फुटीभविष्यति ॥ १४ ॥

१५—दृष्टान्तीकृतशुक्तिरजतस्य स्वरूपतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वे अनुभवः श्रुतिश्च प्रमाणमिति दर्शयितुमाह—"**तथा ही**"ति । "रूप्यं नास्ति,

नन्तरमधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे रूप्यं नास्ति, नासीत्, न भविष्यति—इति स्वरूपेणैव, "नेह नाने"ति श्रुत्या च प्रपञ्चस्य स्वरूपेणैव निषेधप्रतीतेः ॥ १५ ॥

न च तत्र लौकिकपरमार्थरजतमेव स्वरूपेण निषेधप्रतियोगीति वाच्यम्, भ्रमबाधयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः,

नासीत्, न भविष्यति" इति निषेधीयप्रतियोगिता स्वरूपेणैवावच्छिद्यते । नञर्थे अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिबललभ्यत्वात् अभिलापजन्यप्रतीतितुल्यत्वाच्च अभिलाप्यमानप्रतीतेरभिलप्यमानप्रात्यक्षिक-बाधज्ञानस्यापि स्वरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिषेधविषयकत्वलाभः । अन्यथा पारमार्थिकत्वेन रूप्यं नास्तीत्याद्युल्लेखापत्तेः । दृष्टान्तीकृतशुक्तिरजते त्रैकालिकनिषेधीयप्रतियोगिता स्वरूपावच्छिन्ना यथा अनुभवसिद्धा, तथा पक्षीकृतप्रपञ्चेऽपि त्रैकालिकनिषेधीयप्रतियोगिता स्वरूपावच्छिन्नैव, "नेह नानास्ति किञ्चने"ति श्रुत्या प्रतिपाद्यते । दृष्टान्तीकृतशुक्ति-रजतनिष्ठं प्रतियोगित्वं स्वरूपावच्छिन्नमविरुद्धम् । पक्षीकृतव्यावहारिक-प्रपञ्चनिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमपि स्वरूपावच्छिन्नं "नेह नानास्ति किञ्चने"ति श्रुतिसिद्धमिति भावः ॥ १५ ॥

१६—दृष्टान्तीकृतशुक्तिरजते त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं स्वरूपा-वच्छिन्नमनुभवसिद्धमेवेति यत् सिद्धान्तिभिरङ्गीकृतं तत्रानुभवान्तरावष्टम्भेन पूर्व-पक्षिशङ्कामनूद्य दूषयति—न च तत्रेत्यादि । तत्र रूप्यं नास्ति नासीत् न भविष्यतीति निषेधे लौकिकपरमार्थरजतमेव परमार्थतया लोकसिद्धं व्यावहारिकमेव रजतं स्वरूपेण निषेधप्रतियोगि—स्वरूपावच्छिन्ननिषे-धप्रतियोगिताकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि, न त्वनिर्वचनीयं रजतमिति—न वाच्यम् "रूप्यं नास्ती"ति निषेधस्य व्यावहारिकरजतमेव प्रतियोगि, न तु प्रातिभासिकं रजतमिति पूर्वपक्षिणा न वाच्यम् । कुतो न वाच्य-मित्याकाङ्क्षायामाह—भ्रमबाधयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः । भ्रमविषयीभूतं प्रातिभासिकं रजतं बाधज्ञानविषयीभूतं च लौकिकपरमार्थरजतं व्यावहारिक-

अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेश्च ॥१६॥

न च तर्हि उत्पत्त्याद्यसम्भवः, न ह्यनिषिद्धस्वरूपत्वम्

रजतं वा यदि स्यात्, तर्हि भ्रमबाधयोर्वैयधिकरण्यं स्यात्, भ्रमज्ञानबाधज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वादिति भावः। भ्रमबाधयोर्भिन्नविषयत्वे भ्रमविषयीभूतस्याबाध्यत्वेन पारमार्थिकत्वापत्तेः। भ्रमबाधयोर्भिन्नविषयकत्वे अनुभवविरोधोऽपि, इति दर्शयन्नाह—अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेश्चेति। शुक्तौ व्यावहारिकरजतस्य प्रसक्तेरभावेनाप्रसक्तस्य व्यावहारिकस्य रजतस्य शुक्तौ निषेधे अनुभवविरोधश्च स्यात्। अप्रसक्तस्य निषेधायोगादिति भावः। मिथ्यात्वघटकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं यदि प्रातिभासिके रजते न सिध्येत्, तर्हि अस्य द्वितीयमिथ्यात्वलक्षणस्यासम्भवदोषोऽपि स्यादित्यपि बोध्यम्। अतो न लौकिकपरमार्थरजतमेव स्वरूपेण मिथ्यात्वघटकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि, अपि तु शुक्तौ रजतं नास्तीत्यनुभवे स्वरूपेण प्रातिभासिकं शुक्तिरजतमेव निषेधप्रतियोगीति भावः ॥ १६ ॥

१७—शुक्तिरजतं यदि शुक्तौ स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि स्यात्, तर्हि शुक्तौ प्रातिभासिकं शुक्तिरजतं नोत्पद्येत; यद् यत्र येन रूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि तत्तत्र तेन रूपेण नोत्पद्येत। यथा सर्वत्र शशविषाणादि। एवं प्रपञ्चस्यापि यदि ब्रह्मणि स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम्, तर्हि प्रपञ्चो न स्वरूपेण ब्रह्मण्युत्पद्येत। उत्पद्यते च प्रातिभासिकं रजतं शुक्तौ, प्रपञ्चस्य ब्रह्मणीति सिद्धान्तिभिरङ्गीकृतत्वात् कथं रजतस्य प्रपञ्चस्य च स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधोऽङ्गीक्रियते ?—इति पूर्वपक्षिणामाशङ्कामनूद्य निषेधति—न च तर्हीत्यादि। तर्हि—"नेह नानास्ति किञ्चने" ति श्रुत्या ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य, "शुक्तौ रजतं नास्ति, नासीत्, न भविष्यती"-त्यनुभवेन शुक्तौ रजतस्य च स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वे सिद्धे, प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि शुक्तिरजतस्य च शुक्तावुत्पत्त्याद्यसम्भवः—उत्पत्तिनाश-

उत्पत्त्यादिमत्त्वे तन्त्रम्; परैरनिषिद्धस्वरूपत्वेना[1]ङ्गीकृतस्य वियदादेरुत्पत्त्याद्यनङ्गीकारात्, किन्तु वस्तुस्वभावादिकमन्यदेव

योरसम्भवः। अत्र आदिपदात् नाशपरिग्रहः। ब्रह्मणि प्रपञ्चो नोत्पद्येत, नापि नश्येत् एवं शुक्तौ रजतमिति भावः। तथा च यद् यत्रोत्पत्तिमत् तत्तत्रा-निषिद्धरूपमिति व्याप्तिबलात् सिद्धान्तिभिरपि शुक्तावुत्पत्तिमतः रजतस्य तत्रा-निषिद्धस्वरूपत्वं ब्रह्मणि वा प्रपञ्चस्यानिषिद्धस्वपरूपत्वमङ्गीकरणीयमिति पूर्वपक्षिशङ्कायामाह—न हीति। अनिषिद्धस्वरूपत्वमुत्पत्त्यादिमत्त्वे न तन्त्रम्—अनिसिद्धस्वरूपत्वमुत्पत्त्यादिमत्त्वसमनियतं न भवतीत्यर्थः। समनियतत्वं च व्याप्यत्वे सति व्यापकत्वम्। अनिषिद्धस्वरूपत्वे उत्पत्त्यादि-मत्त्वव्यापकत्वं व्याप्यत्वं च नास्ति। अनिषिद्धस्वरूपत्वे उत्पत्त्यादिमत्त्व-व्यापकत्वमभिप्रेत्यैव पूर्वपक्षिणा निषिद्धस्वरूपत्वेनोत्पत्त्याद्यसम्भव आपादितः, व्यापकाभावेन व्याप्याभावात्। अनिषिद्धस्वरूपत्वमुत्पत्त्यादिमतः समनियतं कुतो न भवति? इत्यत आह—परैरिति। परैः—माध्वैः; माध्वमते-ऽनिषिद्धस्वरूपत्वं वियदादेर्वर्त्तते, अथ च तस्योत्पत्तिमत्त्वं नाङ्गीक्रियते। तथा च तेषां मतेऽनिषिद्धस्वरूपत्वोत्पत्त्यादिमत्त्वयोः समनियतत्वभङ्गः। अनिषिद्धस्वरूपत्वस्य व्यापकत्वमादायोत्पत्त्याद्यसम्भव उक्तः। अनिषिद्ध-स्वरूपत्वस्य व्याप्यत्वमादाय वियदादेरुत्पत्त्याद्यनङ्गीकारादित्यनेन व्यभिचार-प्रदर्शनम्। अनिषिद्धस्वरूपत्वं नोत्पत्त्यादिमत्त्वव्याप्यम्। वियदादौ व्यभि-चारादिति भावः। अनिषिद्धस्वरूपत्वे उत्पत्त्यादिमत्त्वव्यापकतानिरासाय आह—किन्त्वित्यादि। अनिषिद्धस्वरूपत्वं नोत्पत्त्यादिमत्त्वव्यापकमपि, किन्तु अन्यदनिषिद्धस्वरूपत्वात् भिन्नं वस्तुस्वभावादिकमनादिषट्-कभिन्नदृश्यत्वमेवोत्पत्त्यादिमत्त्वप्रयोजकं समव्यापकम्। अनादिषट्कं च—

"जीव ईशो विशुद्धा चित् विभागश्च तयोर्द्वयोः।
अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः॥" इति।

---

1. अनिषिद्धस्वरूपत्वेन—अनिषेध्यरूपत्वेनेति पाठान्तरम्।

किञ्चित् प्रयोजकं वक्तव्यम्; तस्य मयापि कल्पितस्य स्वीकारात् ॥१७॥

यद् यदुत्पत्त्यादियोगि तदनिषिद्धस्वरूपमिति न, किन्तु यद् यदुत्पत्त्यादियोगि तदनादिभिन्नदृश्यम्। अनादिभिन्नदृश्यत्वमेवोत्पत्त्यादिमत्त्वे प्रयोजकम्। वस्तुस्वभावादिकमित्यत्र "आदि" पदात् वियदाद्युत्पत्तिप्रतिपादकस्य "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि श्रुतिप्रमाणस्य संग्रहः। तथा च ब्रह्मजन्यत्वप्रतिपादकश्रुतिप्रमाणवत्त्वमप्युत्पत्त्यादिमत्त्वे प्रयोजकम्। माध्वोक्तमनिषिद्धस्वरूपत्वं तु नोत्पत्त्यादिमत्त्वस्य व्याप्यं नापि व्यापकम्। उत्पत्त्यादिमत्त्वव्याप्यत्वं यथा अनिषिद्धस्वरूपत्वे नास्ति, तथा दर्शितं **परैरनिषिद्धस्वरूपत्वे** इत्यत्र। एवं व्यापकत्वमपि नास्ति। "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इति श्रुतिसिद्धस्वाप्नसृष्टरथादेरुत्पत्त्यादिमत्त्वेऽपि—"न तत्र रथाः" इत्यादि श्रुत्या अनुभवेन च निषिद्धस्वरूपत्वस्यैव ग्रहान्नोत्पत्त्यादिमत्त्वव्यापकमनिषिद्धस्वरूपत्वम्, एवं प्रातिभासिकस्य व्यावहारिकस्य च प्रपञ्चस्योत्पत्त्यादिमत्त्वेऽपि "शुक्तौ रजतं नास्ती" त्यनुभवेन प्रातिभासिकस्य "नेह नानास्ति किञ्चने"त्यादि श्रुत्या व्यावहारिकस्य च स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं व्यवस्थापितमधस्ताद् भ्रमबाधयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः" [१६] इत्यत्र। तथा च प्रातिभासिकस्य व्यावहारिकस्य चोत्पत्त्यादिमत्त्वेऽपि नानिषिद्धस्वरूपत्वम्, किन्तु निषिद्धस्वरूपत्वमेव। एवं च सत्यनिषिद्धस्वरूपत्वं नोत्पत्त्यादिमत्त्वे व्याप्यं नापि व्यापकम्। किन्तु अनादिभिन्नदृश्यत्वमेवोत्पत्त्यादिमत्त्वसमव्यापकम्। तस्य उत्पत्त्यादिमत्त्वसमव्यापकस्यानादिभिन्नदृश्यत्वादेः **कल्पितस्य** कल्पिते शुक्तिरजतादौ सप्तम्यर्थे षष्ठी; **मयाऽपि** सिद्धान्तिनापि **स्वीकाराद्** अङ्गीकारात् न शुक्तिरूप्यादेरुत्पत्त्याद्यसम्भव इति शेषः। तथा च प्रतिपन्नोपाधौ स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनोऽपि प्रातिभासिकस्य व्यावहारिकस्य च प्रपञ्चस्यानिषिद्धस्वरूपत्वाभावेनोत्पत्त्याद्यसम्भवदोषः प्रत्युक्तः। उत्पत्त्यादिमत्त्वप्रयोजकस्य वस्तुस्वभावादेस्तत्र सत्त्वात् ॥१७॥

न च "त्रैकालिकनिषेधं प्रति स्वरूपेणापणस्थं रूप्यम्, पारमार्थिकत्वाकारेण प्रातिभासिकं वा प्रतियोगि"—इति

१८—पूर्वाचार्यवचसामाशयमविद्वान् दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं शङ्कते—**न च त्रैकालिकनिषेधमित्यादि।** प्रतिपन्नोपाधौ स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्य साधने न केवलं मिथ्याभूतस्यात्यन्तासत्त्वापातः, किन्तु अद्वैताचार्याणां मतानुसारेण दृष्टान्ते शुक्तिरजते साध्यवैकल्यमपि स्यात्। त्वया तु स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वं साध्यते। भवत्पूर्वाचार्यैस्तु शुक्तिरजतस्य मिथ्यात्वं प्रदर्शयद्भिः शुक्तिरजतस्यात्यन्तासत्त्वापत्तिभिया स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं न शुक्तिरजतेऽङ्गीक्रियते, किन्तु आपणादिस्थिते व्यावहारिकरजते। आपणादिस्थितं व्यावहारिकं रजतमेव तत्र स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि, न शुक्तिरजतं प्रातिभासिकम्। तथा च न शुक्तिरजतस्यात्यन्तासत्त्वापत्तिः। यतः तन्न स्वरूपेण निषिध्यते। यदि त्वप्रसक्तप्रतिषेधापत्त्या आपणस्थरजतं नोक्तनिषेधप्रतियोगीति विभावयसि, तर्हि अस्तु शुक्तिरजतमेवोक्तत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि, किन्तु न स्वरूपेण अत्यन्तासत्त्वापातादपितु पारमार्थिकत्वेन। तथाच न स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं प्रातिभासिकशुक्तिरजतादेः। एवं च तादृशसाध्यानुमितौ शुक्तिरजतदृष्टान्तः साध्यविकलः। स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य वा प्रातिभासिके रजतेऽङ्गीकारे त्वदीयपूर्वाचार्यमतहानिरपि स्यात्। तथाहि—**मिथ्यात्वघटकत्रैकालिकनिषेधं प्रति स्वरूपेणापणस्थं रूप्यं** स्वरूपेण व्यावहारिकं रजतं मिथ्यात्वघटकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगीत्यद्वैतविद्याचार्याणां मतं स्वरूपेण प्रातिभासिकरजतस्यैव मिथ्यात्वघटकनिषेधप्रतियोगित्वाङ्गीकारे हीयेत। अथवा **पारमार्थिकत्वाकारेण प्रातिभासिकं** रजतं मिथ्यात्वघटकत्रैकालिकनिषेध**प्रतियोगीति** आचार्याणां मतमपि हीयेत। स्वरूपेणैव प्रातिभासिकरजतस्य निषेधप्रतियोगित्वाङ्गीकारादिति पूर्वपक्षिणा **न च**

मतहानिः स्यादिति वाच्यम्; अस्याचार्यवचसः पारमार्थिक-लौकिकरजततादात्म्येन प्रतीतं प्रातिभासिकमेव रजतं प्रति-

---

वाच्यम्। कथं? तदेवाह—**अस्याचार्यवचस** इति। प्रदर्शिताचार्य-वचसो नायमाशयः। किन्तु अस्याचार्यवचसोऽयमभिप्रायः—प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं विवरणाचार्यसम्मतम्। तैस्तु बाधकज्ञाननिरूपणावसरे "बाधकज्ञाने रजतं प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगि-तया अवभासत इति प्रत्यक्षमि"त्युक्तम्। तस्मिन् विवरणवाक्ये प्रतिपन्न-पदस्य स्वप्रकारकधीविशेष्यपरतया स्वप्रकारकधीविशेष्यनिष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वेन रजतमवभासते इत्यर्थो लभ्यते। तथा च विवरणवाक्यस्थ-रजतपदं प्रातिभासिकरजतपरमेव। प्रातीतिकस्यैव रजतस्य पुरोवर्तिनि प्रकारतया भ्रमे भानात्। तथाच प्रातिभासिकरजतमेव मिथ्यात्वघटकनिषेध-प्रतियोगीति विवरणाचार्यमतनिष्कर्षः। विवरणाचार्यमतानुसारेणैव पूर्वोक्ता-चार्यवाक्यं व्याख्येयम्। तथा "च त्रैकालिकनिषेधं प्रत्यापणस्थं रौप्यं प्रतियोगी"त्यत्र आपणस्थपदमापणस्थरजततादात्म्येन प्रतीतरजतपरम्। आपणस्थरजतमेव पारमार्थिकलौकिकरजतम्। एवं च आपणस्थमापणस्थ-रजततादात्म्येन प्रतीतं रूप्यं प्रातिभासिकं रजतं निषेधप्रतियोगीत्यभिप्रायः। तथाच सति व्यावहारिकरजततादात्म्येन प्रतीतं प्रातिभासिकं रजतं स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगीति पूर्वाचार्यवचसामभिप्राये न सन्दर्भविरोधः। न च व्यावहारिकप्रातिभासिकरजतसाधारणस्य एकस्यैव रजतत्वस्य स्वीकारेण प्रातिभासिकेऽपि रजते रजतत्वप्रकारकप्रतीतेरुपपत्त्या प्रातिभासिकरजत-गोचरप्रवृत्तिसिद्धौ व्यावहारिकरजतार्थिपुरुषप्रवृत्तये प्रातीतिके रजते व्यावहारिकरजतस्य तादात्म्यारोपस्वीकारो व्यर्थ इति वाच्यम्। व्यावहारिक-प्रातिभासिकसाधारणमेकं रजतत्वं न स्वीक्रियते। अन्यथा प्रातिभासिकादपि रजताद् व्यावहारिकरजतकार्यापत्तेः। यदपि सत्तात्रैविध्यनिरूपणप्रस्तावे मूलकृद्भिरेव व्यावहारिकप्रातिभासिकसाधारणमेकं रजतत्वमङ्गीकृतं तत्

योगीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तच्च स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन वेति अनास्थायां वा

प्रातीतिके रजते व्यावहारिकरजततादात्म्यारोपस्यानङ्गीकर्तृमतमाश्रित्य प्रौढिवादमात्रेणैव बोध्यम् ॥ १८ ॥

१९—तच्च लौकिकरजततादात्म्येन प्रतीतप्रातिभासिकरजतनिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं च स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन वा ? अत्रावच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः, तच्च प्रतियोगित्वेऽन्वेति। तथा च स्वरूपावच्छिन्नं पारमार्थिकत्वावच्छिन्नं वा, प्रातिभासिके रजते स्वरूपावच्छिन्नत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं, पारमार्थिकत्वावच्छिन्नत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वं कल्पद्वयस्यापि निर्दुष्टत्वेनैकतरे आग्रहाभावादनास्थासूचनाय वा शब्दः। तथा च स्वरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम्—इत्युभयरूपमपि मिथ्यात्वं साधु।

ननु पक्षद्वयस्य निर्दुष्टत्वे एवान्यतरत्रानाग्रहरूपा अनास्था स्यात्, प्रकृते तु पारमार्थिकत्वेन निषेधप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वेऽन्योन्याश्रयानवस्थादीनां जागरुकत्वात् स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वे च प्रतियोगिनोऽत्यन्तासत्तापातात् कथं पक्षद्वयस्य निर्दुष्टता ? तथा च पक्षद्वयस्यैव दुष्टत्वात् स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन वा उक्तनिषेधप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वमित्युपसंहारः कथं संगच्छते—इति वाच्यम् ? स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वे च यथा प्रतियोगिनो नात्यन्तासत्तापातः, तथाऽग्रे वर्णयिष्यते। पारमार्थिकत्वेन निषेधप्रतियोगित्वे तु नान्योन्याश्रयादीनां सम्भवः। तथाहि—पारमार्थिकत्वं यदि प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपबाध्यत्वस्याभावरूपं स्यात्, तर्हि मिथ्यात्वघटितत्वेनान्योन्याश्रयोऽपि स्यात्। किन्तु पारमार्थिकत्वं नोक्तरूपम्। तत्तु ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीरूपं विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशधीरूपावच्छेदकानवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वघटकतया क्व

शब्दः ॥ १९ ॥ एतावदुक्तश्च पुरोवर्तितादात्म्येनैव रजतं प्रतीयत इति मतनिरासार्थं लौकिकपरमार्थरजततादात्म्येनापि प्रतीयत इति प्रतिपादयितुं च ॥२०॥

अन्योन्याश्रयदूषणावकाशः ? तादृशपारमार्थिकत्वस्यैतन्मिथ्यात्वाघटितत्वात् । ज्ञानानिवर्त्यत्वमात्रं तु न पारमार्थिकत्वं तुच्छे शशविषाणादावपि ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य सत्त्वेन शशविषाणादिकं पारमार्थिकमित्यबाधितव्यवहारापत्तिः स्यात् । अतः ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीरेवपारमार्थिकत्वमुक्तम् । तादृशधीस्तु सिद्धान्तिमते ब्रह्ममात्रविषयिणी । अलीकविषयिणी तादृशधीस्तु न सम्भवति । अलीकस्य ज्ञानविषयत्वानङ्गीकारात् । नाप्यनवस्था । ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीरूपेण स्वस्वेतरसर्वदृश्यानां निषेधप्रतियोगित्वसम्भवात् । तादृशधीरूपपारमार्थिकत्वस्य दृश्यत्वेन पारमार्थिकत्वेन सर्वदृश्यप्रतियोगिकनिषेधे पारमार्थिकत्वस्यापि निषेधप्रतियोगित्वात् नानवस्थादोषलेशोऽपीति भावः । पारमार्थिकत्वेन दृश्यमात्रनिषेधे यदि पारमार्थिकत्वमनिषिद्धं स्यात्, तदा अनवस्थादोषः स्यादपि, प्रकृते तदभावात् नानवस्थादूषणाशङ्का । इति विभावनीयम् ॥१९॥

२०—ननु "त्रैकालिकनिषेधं प्रति स्वरूपेणापणस्थं रूप्यं प्रतियोगी" त्याचार्यवचसि आपणस्थपदस्य स्वारसिकमर्थं परित्यज्यापणस्थरजततादात्म्येन प्रतीतपरत्वपर्यन्तव्याख्याने कोऽभिप्रायः? इत्यत आह—**एतावदुक्तिश्चेति** । पूर्वाचार्यवचस एतादृशार्थग्रहणे फलं दर्शयति—**पुरोवर्तितादात्म्येनैव रजतं प्रतीयत इति मतनिरासार्थम्, लौकिकपरमार्थरजततादात्म्येनापि प्रतीयत इति प्रतिपादयितुं च** । पुरोवर्तितादात्म्येनापि रजतं प्रतीयते, अन्यथा रजतार्थिनः पुरोवर्तिवस्त्वभिमुखी प्रवृत्तिर्न स्यात्, नतु पुरोवर्तितादात्म्येनैव प्रतीयते । व्यावहारिकरजततादात्म्येनाप्रतीतौ, पुरोवर्तितादात्म्यमात्रेण प्रतीतौ रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिरेव न स्यात् । तथा च रजतार्थिप्रवृत्तिसम्पादनाय पुरोवर्तितादात्म्येनैव रजतं प्रतीयत इति मतं

तदुक्तं तत्त्वप्रदीपिकायां—"तस्मात् लौकिकपरमार्थरजतमेव नेदं रजतमिति निषेधप्रतियोगी'ति पूर्वाचार्याणां वाचो युक्तिरपि

निरस्यते, व्यावहारिकरजततादात्म्येनापि प्रतीयत इत्यपि प्रतिपाद्यते। तथाचेदंकारास्पदे पुरोवर्तिवस्तुनि रजतार्थिप्रवृत्तिसम्पादनाय पुरोवर्तिवस्तुतादात्म्येन व्यावहारिकरजततादात्म्येन च प्रातिभासिकं रजतं प्रतीयत इति वक्तव्यम्। तदर्थमेव पूर्वाचार्यवचसि आपणस्थपदस्य तादृशोऽर्थोऽङ्गीकृतः। आपणस्थपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे भ्रमबाधयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः स्यात्। भ्रमविषयीभूतं प्रातिभासिकं रजतम्, बाध्यते च व्यावहारिकमित्यप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिः स्यात, अतस्तत्परिहाराय एवापणस्थपदमापणस्थरजततादात्म्येन प्रतीत [ति] परं व्याख्येयम् ॥२०॥

२१—एतादृशव्याख्यायां प्राचीनसम्मतिमाह—"तदुक्तं तत्त्वप्रदीपिकायाम्"इत्यादि। चित्सुखाचार्यैरिति शेषः। तैस्तु भ्रमबाधयोर्वैयधिकरण्यमाशङ्क्योक्तम्—"न देशान्तरादौ प्रमितस्य लौकिकपरमार्थरजतस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमाभासविषयत्वात् तस्य, अन्यथा जगति रजतमेव न स्यात्"। ननु एवं सति विवरणाचार्यवचनविरोधः स्यात, विवरणाचार्यैस्तु "तस्मात् लौकिकपरमार्थरजतमेव नेदं रजतमिति निषेधप्रतियोगीत्युक्तम्"। तथा च प्रातिभासिकरजतस्य एतन्निषेधप्रतियोगित्वे विवरणाचार्यग्रन्थविरोधः। एतद्विरोधपरिजिहीर्षव आहुः चित्सुखाचार्याः—"पूर्वाचार्याणां वाचोयुक्तिरपि पुरोवर्तिनि रजतार्थिनः प्रवृत्तिदर्शनात् लौकिकपरमार्थरजतात्मत्वेनापरोक्षतया प्रतीतस्य कालत्रयेऽपि लौकिकपरमार्थरजतमिदं न भवतीति निषेधप्रतियोगित्वमङ्गीकृत्य नेतव्या"। अस्यार्थः पूर्वाचार्याणां विवरणकृतां लौकिकपरमार्थरजतमेव नेदं रजतमिति निषेधप्रतियोगीति वाचोयुक्तिः, इदम्— प्रातीतिकरजतम्, लौकिकपरमार्थरजतं न भवतीति भेदात्मकनिषेधस्य प्रतियोगितामङ्गीकृत्य नेतव्या।

ननु प्रातिभासिके रजते लौकिकपरमार्थरजततादात्म्यप्रसक्तावेव भेदात्मकनिषेधप्रतियोगित्वं लौकिकपरमार्थरजते वक्तुं युक्तम्, प्रसक्ति-

पुरोवर्तिनि रजतार्थिनः प्रवृत्तिदर्शनात् लौकिकपरमार्थरजतात्मत्वेनापरोक्षतया प्रतीतस्य कालत्रयेऽपि लौकिकपरमार्थरजतमिदं न भवतीति निषेधप्रतियोगिताम ङ्गीकृत्य नेतव्या" [८०] इति॥२१॥

पूर्वकत्वात् निषेधस्य। प्रातिभासिके रजते लौकिकपरमार्थरजततादात्म्यप्रसक्तेरभावेन भ्रमबाधयोर्वैयधिकरण्यप्रसङ्गाच्च, कथं व्यावहारिकरजतस्य भेदात्मकनिषेधप्रतियोगित्वमङ्गीकरणीयम्; इत्यत आह—**पुरोवर्तिनि रजतार्थिनः प्रवृत्तिदर्शनात् लौकिकपरमार्थरजतात्मत्वेनापरोक्षतया प्रतीतस्येति**। **पुरोवर्तिनि**—प्रातिभासिकरजते **रजतार्थिनः**—सद्रजतप्राप्तिः मम भवत्विति इच्छावतः, **लौकिकपरमार्थरजतात्मत्वेन** सद्रजतमिदमेवंरूपेण, तथा च प्रातिभासिके रजते लौकिकपरमार्थरजततादात्म्यं प्रसक्तमेव। अन्यथा लौकिकपरमार्थरजतार्थिनः प्रातिभासिके रजते प्रवृत्तेरनुपपत्तेः।

न चैवं सति अन्यथाख्यात्यापत्तिः, देशान्तरस्थरजतस्यैव भेदात्मकनिषेधप्रतियोगित्वादिति वाच्यम्। लौकिकपरमार्थरजततादात्म्यसंसर्गस्य प्रातिभासिकरजतवदेव तत्कालोत्पन्नतया मिथ्यात्वेनान्यथाख्यात्यादिभ्यः भेदात्। तादात्म्यसंसर्गिनः प्रातीतिकरजतस्यापि तत्कालोत्पन्नतया मिथ्यात्वेनान्यथाख्यात्यादिभ्योऽतितरां भिन्नत्वाच्च ॥ २१ ॥

२२—ननु "नेदं रजतमि"ति प्रात्यक्षिकबाधस्य प्रातिभासिके रजते लौकिकपरमार्थरजतप्रतियोगिकंभेदविषयकत्वमिति चित्सुखाचार्याणां व्याख्यानं न समीचीनम्; यतः पञ्चपादिकायां यत् "नेदं रजतमिति प्रत्यक्षबाधोऽपि रजतस्य मायामयत्वं सूचयती"त्युक्तम्, तद्विवरणे "प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम्, तच्च बाधकज्ञाने रजतं प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगितया अवभासत इति प्रत्यक्षमि"ति व्याख्यातम्। तथा च "नेदं रजतमि"तिबाधस्यात्यन्ताभावविषयकत्वेनैव विवरणाचार्यैरुक्तत्वात् तस्य प्रात्यक्षिकबाधज्ञानस्य भेदविषयकत्वव्याख्याने विवरणविरोध एव स्यादिति।

अयमाशयः—एकविभक्त्यन्तपदोपस्थापिते धर्मिणि प्रतियोगिनि च नञः अन्योन्याभावबोधकत्वनियमस्य व्युत्पत्तिबलसिद्धत्वात् "घटः पटो न भवती" ति वाक्यवत् "इदं रजतं न भवती" ति वाक्यस्यान्योन्याभावबोधकत्वे स्थितेऽभिलापजन्य-

---

तद्विरोधं परिहरन्नाह मूलकारः—अयमाशय इति। "नेदं रजतमि"ति प्रात्यक्षिकबाधज्ञानस्य पञ्चपादिकाप्रतिपादितस्य भेदविषयकत्वेऽपि रजतस्यार्थिकं मिथ्यात्वं सम्भवतीत्याह—एकविभक्त्यन्तपदोपस्थापिते इत्यादि। धर्मिणि—निषेधस्यानुयोगिनि, प्रतियोगिनि—निषेध्ये, एकविभक्त्यन्तपदोपस्थापिते प्रथमात्वद्वितीयात्वाद्यन्यतमरूपेणैकजातीयविभक्त्यन्तपदधर्मिकवृत्तिज्ञानजन्यज्ञानविषये, साजात्यमत्र विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिना बोध्यम्। पदपदं प्रातिपदिकपरम्। नञ अन्योन्याभावबोधकत्वनियमस्य व्युत्पत्तिबलसिद्धत्वादिति—समानविभक्तिकनामद्वययुक्तनञा भेदबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति भावः। व्युत्पत्तिश्चात्र कार्यकारणभावः। अयमाशयः—यत्र च विशेषणविशेष्ययोरभेदेनान्वयः व्युत्पन्नः, तत्रैवान्योन्याभावो नञा बोध्यते। यथा "अयं घटो नीलः" इत्यत्र "नायं घटो नीलः" इति नञ अन्योन्याभावबोधकत्वम्। नामार्थयोरभेदबोधे हि विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वं विरुद्धविभक्तिराहित्यं वा तन्त्रम्। समानविभक्तिकत्वं चैकजातीयविभक्त्यन्तत्वम्। एकजातीयत्वं च प्रथमात्वद्वितीयात्वाद्यन्यतमरूपेण, न त्वानुपूर्व्या। अतः "वेदाः प्रमाणमि"त्यादावप्यभेदान्वयबोधः।

एतद्व्युत्पत्त्यनुसारेण प्रयोगमाह—घटः पटो न भवतीति वाक्यवदिति। एतद् व्युत्पत्त्यनुसारेण 'घटः पटो न भवती'ति वाक्यतः "पटप्रतियोगिकभेदवान् घटः" इति हि बोधो जायते, प्रकृतेऽपि इदं रजतं न भवतीति वाक्यस्यान्योन्याभावबोधकत्वे स्थिते लौकिकपारमार्थिकरजतप्रतियोगिकभेदवदिदं प्रातिभासिकं रजतमिति शाब्दबोधजन-

प्रतीतितुल्यत्वादभिलप्यमानप्रतीतेः "नेदं रजतमि"तिवाक्याभिलप्यप्रतीतेरन्योन्याभावविषयत्वमेव ॥ २२ ॥

तथा च इदंशब्दनिर्दिष्टे पुरोवर्तिप्रातीतिकरजते रजतशब्दनिर्दिष्टकत्वस्य व्युत्पत्तिबललभ्यत्वे निर्द्धारितेऽपि प्रत्यक्षज्ञाने शब्दस्वारस्येनार्थकथनं कथमुपयुज्यते, न हि भवति शब्दवृत्त्यनुसारिप्रत्यक्षमिति शङ्कां निराकुर्वन्नाह—अभिलापजन्येति । **अभिलापजन्यप्रतीतितुल्यत्वादभिलप्यमानप्रतीतेः**—अभिलापो वाक्यम्, अत्र तु नञ्प्रयुक्तं "नेदं रजतमि"ति वाक्यमभिलापः । तादृशवाक्यजन्या प्रतीतिस्तु अभिलापजन्याप्रतीतिः । तत्तुल्यत्वमभिलप्यमानप्रतीतेः । तुल्यत्वमत्र समानविषयकत्वम् । अभिलप्यमानप्रतीतिश्च "नेदं रजतमि"ति प्रात्यक्षिकबाधज्ञानम् । तादृशप्रात्यक्षिकबाधज्ञानवान् पुरुषः परपुरुषे स्वनिष्ठज्ञानसमानाकारज्ञानान्तरसम्पादनाय "नेदं रजतमि"ति वाक्यमभिलपति । तादृशाभिलापजन्यो यादृशो बोधो जायते अभिलप्यमानस्य तादृशप्रात्यक्षिकज्ञानस्यापि तादृश एवाकार इति निश्चीयते । एवं च "नेदं रजतमि"त्यभिलापजन्यप्रतीतेर्भेदविषयकत्वेनाभिलप्यमानस्य "नेदं रजतमि"ति प्रात्यक्षिकबाधज्ञानस्यापि भेदविषयकत्वमेव । एतेन प्रत्यक्षज्ञाने शब्दस्वारस्येनार्थकथनमयुक्तमिति निरस्तम् । अभिलापजन्यप्रतीतितुल्यत्वादभिलप्यमानप्रतीतेः । **तथा च नेदं रजतमिति वाक्याभिलप्यप्रतीतेरन्योन्याभावविषयत्वमेव**—"नेदं रजतमि"ति वाक्याभिलप्या प्रतीतिः "नेदं रजतमि"ति प्रात्यक्षिकबाधज्ञानम्, तस्यापि भेदविषयकत्वं सिद्धम् । एतावता प्रबन्धेन पञ्चपादिकोक्तः "नेदं रजतमि"ति प्रात्यक्षिकबाधो भेदरूप एवेति आयातम् ॥२२॥

२३—यदि तु पञ्चपादिकाप्रदर्शितं बाधज्ञानं लौकिकपरमार्थरजतभेदविषयकमेव, तर्हि कथं प्रातिभासिकस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपंमिथ्यात्वमायातम्? न हि तादृशभेदानुयोगित्वमात्रेण मिथ्यात्वम् । मिथ्यात्वस्यालाभे वा कथमुक्तं पञ्चपादिकाकृद्भिः—"नेदं रजतमिति

व्यावहारिकरजतान्योन्याभावप्रतीतेरार्थिकं मिथ्यात्वम्, "नात्र

बाधोऽपि रजतस्य मायामयत्वं सूचयति" इति, एवं मनसि विभाव्यार्थिकं मिथ्यात्वं प्रदर्शयितुमाह मूलकारः तथाचेति। प्रात्यक्षिकबाधाभिलापवाक्य-घटकेनेदं शब्देन पुरोवर्तिप्रातीतिकरजते उपस्थापिते तद्वाक्यघटकरजत-शब्दनिर्दिष्टस्य व्यावहारिकरजतस्य नञा अन्योन्याभावप्रतीतेः, पुरोवर्ति-प्रातीतिकरजतस्य आर्थिकं मिथ्यात्वम्—प्रातीतिके रजते लौकिकपरमार्थ-रजतभेदप्रतिपादनद्वारा अर्थात् मिथ्यात्वं प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रति-योगित्वरूपं ज्ञापितमिति भावः। प्रातीतिकं रजतं, प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिक-निषेधप्रतियोगि, व्यावहारिकरजतभिन्नत्वेन प्रतीयमानत्वात्। पुरोवर्तिनि रजते व्यावहारिकरजतभेदः रजतस्य मिथ्यात्वं विना अनुपपद्यमानः पुरोवर्तिरजतस्य मिथ्यात्वं ज्ञापयति। अतएव पञ्चपादिकाकृद्भिस्तादृशबाधो हि रजतस्य मिथ्यात्वं सूचयतीत्युक्तम्; न तु मिथ्यात्वं गृह्णातीति। एतस्य मिथ्या-त्वस्य कण्ठोक्तत्वे तु बाधज्ञानस्यात्यन्ताभावविषयत्वमावश्यकम्। अत्यन्ता-भावघटितत्वादेतन्मिथ्यात्वस्य।

न च "नेदं रजतमि"ति बाधज्ञानस्य पञ्चपादिकाप्रदर्शितस्य भेदविषयकत्वे स्थिते "तच्च बाधज्ञाने रजतं प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगि-तया अवभासते", इति विवरणाचार्याणां पञ्चपादिकावाक्यव्याख्यानं विरुद्धमेवेति वाच्यम्। प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगितारूपमिथ्या-त्वस्योक्तबाधज्ञानाविषयत्वेऽपि बाधज्ञानाधीनत्वमस्त्येवेति प्रतिपादनपरत्वाद् विवरणव्याख्यानस्य। तथाहि "तच्च बाधकज्ञाने रजतं प्रतिपन्नोपाधावभाव-प्रतियोगितयाऽवभासते," इति विवरणव्याख्यायां बाधकज्ञाने इति सति सप्तम्या निमित्तत्वपर्यवसायितया बाधज्ञानाधीनं रजतस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगितया अवभासनमित्यर्थलाभान्न कश्चिद्विरोधः।

ननु प्रातीतिकरजतस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूप-मेतन्मिथ्यात्वं किं सर्वत्र बाधज्ञानाधीनमार्थिकमेव, न तु कुत्रापि

रजतमि"ति वाक्याभिलप्या तु प्रतीतिरत्यन्ताभावविषया, भिन्नविभक्त्यन्तपदोपस्थापितयोरेव धर्मिप्रतियोगिनोः नञः संसर्गाभावबोधकत्वनियमात् ॥२३॥

सा च पुरोवर्तिप्रतीतरजतस्यैव व्यावहारिकमत्यन्ताभावं

बाधज्ञानविषयत्वेन कण्ठोक्तमिति पृच्छायां तादृशमिथ्यात्वस्य कण्ठोक्तत्वं प्रदर्शयितुमाह—नात्र रजतमिति। "नात्र रजतमि"ति वाक्याभिलप्या प्रतीतिः—"नात्र रजतमि"ति वाक्यजन्यशाब्दप्रतीतिसमानविषया प्रत्यक्षात्मकबाधप्रतीतिर्भ्रमबाधकाले सर्वानुभवसिद्धा। "नेदं रजतम्" "नात्र रजतमि"ति द्विविधैव बाधप्रतीतिः सर्वानुभवसिद्धा, न तु "नेदं रजतमि"त्याकारिकैव। "नात्र रजतमि"ति वाक्याभिलप्यायाः प्रात्यक्षिकबाधप्रतीतेरत्यन्ताभावविषयकत्वं प्रदर्शयितुमाह—भिन्नविभक्त्यन्तपदोपस्थापितयोरेवेति। समानविभक्त्यन्तपदोपस्थापितेऽनुयोगिनि प्रतियोगिनि च नञोऽन्योन्याभावबोधकत्वम् "नेदं रजत"मित्यादिस्थले उक्तम्, असमानविभक्त्यन्तपदोपस्थापितेऽनुयोगिनि प्रतियोगिनि च नञोऽन्योन्याभावभिन्नाभावबोधकत्वम्, यथा वायौ रूपं नास्तीत्यत्र ॥२३॥

२४—उक्तमर्थं निगमयन्नाह—सा चेति। "नात्र रजतमि"ति वाक्याभिलप्या सर्वानुभवसिद्धा प्रात्यक्षिकबाधप्रतीतिश्च पुरोवर्तिप्रतीतरजतस्यैव—पुरोवर्तिनि इदन्तावच्छिन्नचैतन्ये प्रतीतरजतस्यैव व्यावहारिकप्रातीतिकरजतसाधारणरजतत्वेन रूपेण प्रतियोगिविधया भासमानरजतसामान्यस्यैव व्यावहारिकमत्यन्ताभावम् रजतत्वेन पारमार्थिकत्वेन वेति शेषः। रजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यावहारिकमत्यन्ताभावम्, प्रतियोग्यपेक्षयाऽन्यूनसत्ताकमत्यन्ताभावम्, पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं व्यावहारिकं अत्यन्ताभावं प्रतियोग्यपेक्षया अन्यूनसत्ताकं अत्यन्ताभावं वा उक्तप्रतीतिः विषयीकरोति गृह्णातीत्यर्थः। तथा च व्यावहारिकपदस्य तादृशव्याख्यानेन तात्त्विकनिषेधस्य प्रातिभासिकनिषेधस्य वा असंग्रहापत्त्या

विषयीकरोतीति कण्ठोक्तमेव मिथ्यात्वम् ॥२४॥

अतो नापसिद्धान्तो नान्यथाख्यात्यापत्तिर्न वा ग्रन्थविरोध— इत्यनवद्यम् ॥२५॥

नन्वेवमत्यन्तासत्त्वापातः, प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रति-

---

न मूलस्य न्यूनता। स्वाप्नभ्रमस्य स्वाप्नबाधे प्रातीतिकात्यन्ताभावविषयकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात् ॥२४॥

२५—अत इति—यतः लौकिकपरमार्थरजततादात्म्येन प्रतीतं प्रातिभासिकमेव रजतं स्वरूपेणोक्तनिषेधधीविषयः अतो नापसिद्धान्तदोषः। स्वरूपेण लौकिकपरमार्थरजतमेवोक्तनिषेधधीविषय इति तु नास्मदाचार्याणां सिद्धान्तः। तथा च "स्वरूपेण प्रातीतिकरूप्यस्य निषेधः" इति नास्मत्सिद्धान्तहानिः। तादृशसिद्धान्तस्यास्मदाचार्याणामनभिमतत्वात्। नाप्यन्यथाख्यात्यापत्तिः। यदि लौकिकपरमार्थरजतमेव रजतभ्रमविषयः स्यात्, तर्हि देशान्तरस्थरजतस्यैव स्वरूपेण निषेधाङ्गीकारे अन्यथाख्यातिः स्यात, अस्मत् सिद्धान्ते तु नैवम्। अस्मन्मते तु लौकिकरजततादात्म्येन प्रतीतं प्रातिभासिकमेव रजतमुक्तनिषेधधीविषयः। तादृशरजतस्य शुक्तावुत्पत्त्यभ्युपगमात्। नापि ग्रन्थविरोधः—पञ्चपादिकातद्विवरणग्रन्थयोर्विवरणप्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिकयोर्वा न विरोधः; यथा न विरोधस्तथोक्तं प्राक्। इति द्वितीयमिथ्यात्वलक्षणमनवद्यम् ॥२५॥

२६—समाधानमसहमानः पूर्वपक्षी शङ्कते—नन्विति। एवमिति, प्रतिपन्नोपाधौ स्वरूपतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चमात्रे साधने इत्यर्थः। अत्यन्तासत्त्वापातः इति, प्रपञ्चमात्रस्यात्यन्तासत्त्वापात इत्यर्थः। प्रतिपन्नोपाधेरन्यत्र स्वरूपतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेन प्रमितस्य प्रपञ्चमात्रस्य प्रतिपन्नोपाधावपि स्वरूपतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वे सिद्धे सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमत्यन्तासत्त्वमेव प्रपञ्चमात्रे आपद्येत इति यथाश्रुतोऽर्थः। शशविषाणादिवदत्यन्तासत्त्वापत्तिः स्यादिति यावत्। न च

योगित्वं ह्यन्यत्रासत्त्वेन सम्प्रतिपन्नस्य घटादेः सर्वत्र त्रैकालिक-

प्रपञ्चस्य सर्वत्र स्वरूपतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेऽपि नात्यन्तासत्त्वापातः; आत्मवदनाश्रितत्वेनाप्युपपत्तेरिति वाच्यम्; प्रपञ्चस्यानाश्रितत्वासम्भवात् प्रपञ्चमात्रस्य कल्पितत्वेन कल्पनाधिष्ठानाश्रितत्वात्, अधिष्ठानाश्रितानां चाधिष्ठानादन्यत्रासत्त्वादधिष्ठानेऽपि चेदसत्त्वम्, तर्हि बलादत्यन्तासत्त्वमेव प्रपञ्चस्य स्यात्। परमाण्वाकाशादीनामपि सिद्धान्तिमते कल्पितत्वेनाधिष्ठानाश्रितत्वादिति भावः। अत्यन्तासत्त्वं नामावच्छिन्नवृत्तिकान्यसर्वदेशवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्, तच्च शशविषाणादीनाम्। प्रपञ्चमात्रे प्रतिपन्नोपाधौ स्वरूपतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाङ्गीकारेऽपि न निरुक्तस्यासत्त्वस्यापत्तिः सम्भवति। प्रतिपन्नोपाधौ स्वरूपतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपे आपादके आपाद्यस्य निरूक्तासत्त्वस्य व्याप्तेर्दृष्टान्ताभावेन ग्रहीतुमशक्यत्वात्। शशविषाणादौ निरूक्तासत्त्वस्य सम्भवेऽपि प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यासम्भवात्। प्रतिपन्नपदस्य स्वप्रकारकधीविशेष्यपरतया शशविषाणादेर्धीविषयत्वाभावेन शशविषाणादिप्रकारकधीविशेष्यस्यालीकत्वेन असम्भवात्। अतो मूलस्थितस्य **अत्यन्तासत्त्वापातः** इत्यस्य यथाश्रुतमापत्तिरूपमर्थं परित्यज्यार्थान्तरपरतया व्याख्येयम्। न च प्रपञ्चो यदि प्रतिपन्नोपाधौ स्वरूपतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगी स्यात्, तर्हि असन् स्यात्, इत्यापत्तावापाद्यापादकयोर्दृष्टान्तासम्भवेनान्वयव्याप्तिग्रहासम्भवेऽपि ब्रह्मणि तयोर्व्यतिरेकप्रसिद्ध्या व्यतिरेकव्याप्तेः ग्रहसम्भवेन प्रदर्शितापत्तिः स्यादेवेति वाच्यम्। व्यतिरेकव्याप्तेरनुमिताविवापत्तावप्यनङ्गत्वात्। तथा च प्रतिपन्नोपाधौ स्वरूपतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यसर्वदेशवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वपर्यवसिततया मिथ्यात्वविधेयकानुमितिरपि अजिज्ञासितासत्त्वविधेयकानुमितिरूपा सञ्जाता। अतोऽनपेक्षितविधेयकत्वेनार्थान्तरत्वमेव युक्तम्। प्रदर्शितार्थान्तरदूषणसंगमनाय प्रतिपन्नोपाधौ स्वरूपतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यसर्वदेश-

निषेधप्रतियोगित्वं पर्यवसितम्; अन्यथा तेषामन्यत्र सत्त्वापातात्,

---

वृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे अत्यन्तासत्त्वे पर्यवसानं दर्शयन्नाह पूर्वपक्षी—**प्रतिपन्नोपाधाविति**। प्रतिपन्ने स्वप्रकारकधीविशेष्ये, उपाधौ सर्वत्र धर्मिणि, घटादेर्यस्त्रैकालिकनिषेधोऽवच्छिन्नवृत्तिकान्यात्यन्ताभावः, तन्निरूपितप्रतियोगित्वं हि घटादेर्मिथ्यात्वम्। अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिकमादाय सिद्धसाधनतावारणाय अवच्छिन्नवृत्तिकान्येत्यन्ताभावविशेषणं बोध्यम्। तादृशप्रतियोगित्वरूपं यत् प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं तदेवावच्छिन्नवृत्तिकान्यसर्वदेशवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपे अत्यन्तासत्त्वे पर्यवस्यतीत्यङ्गुल्या निर्दिशन्निवाह पूर्वपक्षी—**अन्यत्रासत्त्वेनेत्यादि**। **अन्यत्र** प्रतिपन्नोपाधेरन्यत्र, स्वोपाधिभिन्ने परोपाधाविति यावत्। **असत्त्वेन**—अवच्छिन्नवृत्तिकान्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन, **संप्रतिपन्नस्य**—प्रमाणान्तरेण प्रमितस्य **घटादेः**—प्रपञ्चमात्रस्य "सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं पर्यवसितम्", **सर्वत्र** स्वोपाधौ परोपाधौ च, **त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम्**—अवच्छिन्नवृत्तिकान्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमत्यन्तासत्त्वं पर्यवसितमित्यर्थः।

अयं भावः—घटादेर्हि परोपाधिरूपे तन्त्वादावसत्त्वं सर्वसम्मतमेव, मृदादिरूपे सर्वत्र स्वोपाधावपि यदि घटादेरसत्त्वम्, तर्हि शशविषाणादिवदत्यन्तासत्त्वमेव सिद्धान्तिमते पर्यवसितम्। अत्र "घटादेः सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वपर्यन्तमि"ति न्यायामृतसम्मतः पाठः। टीकाकृद्भिरप्येवमेव व्याख्यातः। विट्ठलेशोपाध्यायैस्तु **पर्यन्तमित्यत्र पर्यवसितमिति** पठितम्। उक्तं च "पर्यन्तमिति पाठापेक्षया पर्यवसितमिति पाठो युक्तः" इति। **अन्यथेति**। घटादेः सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं पर्यवसितमित्यनङ्गीकारे, घटादीनामन्यत्र सत्त्वाङ्गीकारे, इति यावत्। **तेषाम्**—घटादीनाम्, **अन्यत्र**—परोपाधिरूपे तन्त्वादौ, **सत्त्वापातात्** घटादेः सत्त्वापातात्। सत्त्वपदमत्र सत्त्वप्रतीतिसत्त्वव्यावहारयोरुपलक्षणम्। एवं च घटादीनां तन्त्वादिरूपे परोपाधावबाधितसत्त्वप्रतीतिसत्त्वव्यावहारयोः

नहि तेषामन्यत्र सत्ता सम्भवतीति त्वदुक्तेश्च; तथा च कथमसद्वैलक्षण्यम्; न हि शशशृङ्गादेरितोऽन्यदसत्त्वम् ॥ २६ ॥

न च निरुपाख्यत्वमेव तदसत्त्वम् निरुपाख्यपदेनैवख्याय-

आपातात्। तथाचान्यत्रसत्त्वापत्त्या प्रकृतमिथ्यात्वानुमानेऽर्थान्तरता स्यादिति भावः। घटादेरन्यत्र सत्त्वाङ्गीकारे न केवलं प्रकृतानुमानेऽर्थान्तरत्वं किन्तु स्ववचोविरोधोऽपीत्याह—**न हीति**। अन्यत्र परोपाधौ, तेषां घटादीनामित्यर्थः। तत्त्वप्रदीपिकायां चित्सुखाचार्याणामियमुक्तिः। "अन्यत्र सत्तासम्भविनी" इत्याचार्यसम्मतः पाठः। प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेऽपि घटादीनां कथं मिथ्यात्वमिति जिज्ञासायामाह—**न हि तेषामन्यत्र सत्ता सम्भविनी**। तत्रापिचेत् सा न स्यात् गलेपादुकान्यायेन मृषात्वमेव पर्यवस्येत्। **तथाचेति**। प्रतिपन्नोपाधौ स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वपर्यवसाने सति **कथमसद्वैलक्षण्यम्**—तादृशमिथ्यात्वे नासद्वैलक्षण्यम्, किन्तु तदेवात्यन्तासत्त्वमिति भावः। स्वरूपतः सर्वदेशवृत्तित्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेऽपि घटादीनां नात्यन्तासत्त्वम्, शशविषाणादीनामत्यन्तासत्त्वस्यैतद्विलक्षणत्वादित्याशङ्क्याह पूर्वपक्षी **न हीति**। अवच्छिन्नवृत्तिकान्यसर्वदेशवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेवात्यन्तासत्त्वम्, इतः प्रतियोगित्वादन्यदसत्त्वमसत्त्वशब्दार्थः। असत्त्वशब्दात् तादृशप्रतियोगित्वादन्यन्न प्रतीयत इति भावः ॥२६॥

अवच्छिन्नवृत्तिकान्यसर्वदेशवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपं सर्वत्र स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं नात्यन्तासत्त्वमितो विलक्षणमेवासत्त्वं शशविषाणादिषु भविष्यतीत्याशङ्क्य पूर्वपक्षी निषेधति—**न च निरुपाख्यत्वमेव तदसत्त्वमिति**। तेषां शशविषाणादीनामसत्त्वं न निरुक्तरूपं किन्तु निरुपाख्यत्वमेव। तच्च शब्दवृत्त्यविषयत्वं प्रतीत्यविषयत्वं वा? आख्यायते अनया इति व्युत्पत्त्या आख्या शक्तिमत् पदम्।

मानत्वात् ॥२७॥

नापि अप्रतीयमानत्वमसत्त्वम्, असतोऽप्रतीतावसद्वैलक्षण्य-

लक्षणासाधारणवृत्तिमत्पदमुपाख्या । वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतररूपा । उपाख्या निर्गता यस्मात् तत् निरुपाख्यम्, शब्दवृत्तिविषयत्वाभाववत् । शक्त्या लक्षणया वा शब्दो यन्न बोधयति तदत्यन्तमसत्, न तु अवच्छिन्न-वृत्तिकान्यसर्वदेशवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगीति सिद्धान्तिना वाच्यम् । कुतो न वाच्यमित्यत आह—**निरुपाख्यपदेनैवेति** । असतोऽपि निरुपाख्य-पदशक्तिविषयतया निरुपाख्यपदेनैवासतोऽपि व्यवह्रियमाणत्वादसतोऽप्यसत्त्वं न स्यात् । इति यथाश्रुतोऽर्थः । "वृत्तिमत्त्वं पदत्वमि"ति मते निरुपाख्य-शब्दस्य पदत्वं नास्ति, किन्तु वाक्यत्वमेव । समासशक्तिवादिनां मते यथा-श्रुतमपि सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु असतो न ज्ञानविषयता । विषयत्वे वाऽसतो ज्ञाने कल्पितत्वेन मिथ्यात्वापातादसत्त्वव्याघाताच्च । अतो निरुपाख्यादिपदा नामलीके नानुभावकत्वरूपा शक्तिर्विद्यते । किन्तु ज्ञानविलक्षणालीकविषयक-विकल्पात्मकवृत्तिविशेषं प्रति निरुपाख्यादिपदानां जनकत्वं बोध्यम् । तथा च निरुपाख्यपदेनैव ख्यायमानत्वादित्यस्य निरुपाख्यपदनिरूपितवृत्तिरूप-सम्बन्धविषयत्वात् । एवं च सत्यसतोऽपि शब्दवृत्तिविषयत्वेन शब्दवृत्त्य-विषयत्वरूपं निरुपाख्यत्वमसिद्धम् । अथ वा उपाख्यायते ज्ञायते अनयेति व्युत्पत्त्या उपाख्यापदं प्रतीतिपरम् ॥२७॥

२८—एवंविधा उपाख्या निर्गता यस्मात् तन्निरुपाख्यं प्रतीत्यविषयी-भूतम् । एतदेव प्रतीत्यविषयीभूतं निरुपाख्यमभिप्रेत्य पूर्वपक्षी शङ्कते—**नापि अप्रतीयमानत्वमसत्त्वमिति** । असतोऽप्रतीयमानत्वमेवासिद्धमिति दर्शयितु-माह—**असतोऽप्रतीताविति** । असत्प्रतियोगिको भेदः असद्वैलक्षण्यम्, तद्विषयकज्ञानस्यायोगादिति पूर्वतनेनान्वयः । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वादसतोऽप्रतीतावसत्प्रतियोगिकभेदज्ञानस्यैवासम्भवात् । प्रपञ्चे सदसद्वैलक्षण्यरूपमिथ्यात्वस्य ग्रहेऽसत्प्रतियोगिकभेदग्रहोऽपि सिद्धान्ति-

ज्ञानस्यासत्प्रतीतिनिरासस्यासद्पदप्रयोगस्य चायोगात् ॥२८॥

न चापरोक्षतयाऽप्रतीयमानत्वं तत्, नित्यातीन्द्रियेष्वतिव्याप्तेरिति चेत् ? ॥२९॥

नामभिमत एव । असतोऽप्रतीयमानत्वे स्ववचो विरोधः स्यात् । सद्विषयकप्रतीतिवादिना सिद्धान्तिना असद्विषयकप्रतीतिर्निरस्यते । तन्निरासस्य च प्रसक्तिपूर्वकत्वादसद्विषयकप्रतीतिरङ्गीकृतैव, अन्यथा तन्निरासानुपपत्तेरित्याह पूर्वपक्षी— असत्प्रतीतिनिरासस्येति । अयोगादित्यमग्रेणान्वयः । असत्पदप्रयोगादपि असतः प्रतीतिविषयत्वमावश्यकमित्याह पूर्वपक्षी— असत्पदप्रयोगस्य चायोगादिति । अयमर्थः— प्रेक्षावत्कृतशब्दप्रयोगस्य शब्दार्थज्ञानपूर्वकत्वादसच्छब्दप्रयोगार्थमसच्छब्दार्थज्ञानस्य चावश्यकत्वादसतः प्रतीत्यविषयत्वे तदर्थकः शब्दप्रयोगोऽपि न स्यादिति भावः ॥२८॥

२९.—असद्वैलक्षण्यज्ञानार्थमसद्विषयकप्रतीतेरावश्यकत्वेऽपि न अपरोक्षप्रतीतेरावश्यकता । अभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानकारणकत्वेऽपि प्रतियोग्यपरोक्षज्ञानकारणकत्वाभावात् असतः प्रतीतिविषयत्वेऽपि नापरोक्षप्रतीतिविषयत्वमित्युत्प्रेक्ष्य पूर्वपक्षी निराचष्टे— न चापरोक्षतयेति । प्रतीत्यविषयत्वं नासत्त्वं किन्तु अपरोक्षप्रतीत्यविषयत्वम् । शशविषाणादीनामपरोक्षप्रतीतिविषयत्वाभावान्न पूर्वोक्तदोषावसरः । अपरोक्षतया प्रतीयमानत्वमसत्त्वमित्यसत्त्वलक्षणमतिप्रसक्तमिति दूषयति— नित्यातीन्द्रियेष्विति ।

अत्रेदं बोध्यम्— नित्यातीन्द्रियेष्वपि ईश्वरीयापरोक्षज्ञानविषयत्वात् तेष्वपरोक्षतया अप्रतीयमानत्वं नास्तीति तत्रातिव्याप्तिप्रदर्शनमयुक्तमिति न शङ्कनीयम् । अपरोक्षतयाऽप्रतीयमानत्वमित्यस्य प्रमाणजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वमित्यत्र तात्पर्यात् । ईश्वरीयप्रत्यक्षस्य प्रमाणाजन्यत्वान्न प्रमाणजन्यप्रत्यक्षविषयत्वं नित्यातीन्द्रियाणाम् । सिद्धान्तिमते ईश्वरीयप्रत्यक्षस्य जन्यत्वेऽपि प्रमाणजन्यत्वाभावात् जन्यप्रत्यक्षाविषयत्वमित्यनुक्त्वा प्रमाणजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वमुक्तम् ॥२९॥

मैवम्, सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं यद्यपि तुच्छानिर्वाच्ययोः साधारणम्, तथापि क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वमत्यन्तासत्त्वम्। तच्च शुक्तिरूप्ये प्रपञ्चे च बाधात् पूर्वं

१०—अवच्छिन्नवृत्तिकान्यसर्वदेशवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं यद्यपि तुच्छानिर्वाच्ययोः साधारणं तथापि नानिर्वाच्येऽसत्त्वव्यवहारप्रसङ्गः, तयोर्वैलक्षण्यस्यापि विद्यमानत्वादित्याह सिद्धान्ती—मैवम्, इत्यादि। अनिर्वाच्यतः तुच्छस्य वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह—तथापि क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेनेत्यादि। किंपदोत्तरसप्तम्या निष्ठत्वमर्थः। उपाधिपदं च धर्मिपरम्। तथा च क्वचिदप्युपाधावित्यस्य किंचिद्धर्मिनिष्ठमर्थः। अन्वयश्चास्य तृतीयान्तसत्त्वपदार्थे। एवं च किञ्चिद्धर्मिनिष्ठं यत् सत्त्वं तेन। प्रतीत्यनर्हत्वमित्यस्य प्रतीत्ययोग्यत्वमर्थः। तथा च किञ्चिद्धर्मिनिष्ठं यत् सत्त्वं तेन प्रतीत्ययोग्यत्वमिति समुदितोऽर्थः। भवति चानिर्वाच्यं रजतादि सत्त्वप्रकारकप्रतीतियोग्यम्, "सद्रजतमि"ति प्रतीतेः। शशविषाणादीनां तु असतां "शशविषाणं सदि"ति प्रतीत्यभावात् सत्त्वप्रकारकप्रतीत्ययोग्यत्वम्। सत्त्वेन प्रतीत्ययोग्यत्वमेवासत्त्वमित्युक्तावपि सामञ्जस्ये क्वचिदप्युपाधाविति सत्त्वविशेषणमतीन्द्रियगुरुत्वादेरत्यन्तासत्त्वापत्तिवारणाय। यथा चैतत्, तथा प्रपञ्चितं प्रथममिथ्यात्वलक्षणे त्रयोदशवाक्ये। [३५ पृ०]। प्रपञ्चमात्रस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यसर्वदेशवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्वीकारेऽप्यबाध्यरूपे ब्रह्मणि प्रपञ्चमात्रस्याध्यस्तत्वेनाबाध्यब्रह्मतादात्म्यरूपेण सत्त्वेन प्रपञ्चमात्रं बाधात् पूर्वं ज्ञायते। तथा च बाधात् पूर्वमबाध्यब्रह्मतादात्म्यरूपसत्त्वेन प्रतीतियोग्यत्वादेवानिर्वाच्यस्य अत्यन्तासतो वैलक्षण्यम्। एतदेव प्रदर्शयितुमाह—तच्चेति। तच्च—अत्यन्तासत्त्वं क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपम्, मिथ्याभूते दृष्टान्तीकृते शुक्तिरूप्ये, पक्षीकृते च मिथ्याभूते प्रपञ्चे "नेदं रजतम्" "नेह नानास्ति किञ्चने"त्यादिरूपबाधात् पूर्वं नास्त्येव, तदा तयोः त्रिकालाबाध्य-

नास्त्येवेति न तुच्छत्वापत्तिः ॥३०॥

न च बाधात् पूर्वं शुक्तिरूप्यं प्रपञ्चो वा सत्त्वेन न प्रतीयते;

सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वात् । इति न तुच्छत्वापत्तिः—प्रपञ्चशुक्तिरजतयोरत्यन्तासत्त्वापत्तिः । बाधोत्तरकालं शुक्तिरजतप्रपञ्चयोः क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्ययोग्यत्वेऽपि बाधात् पूर्वं सत्त्वेन प्रतीयमानत्वान्नात्यन्तासत्त्वापत्तिः इति भावः ।

इदमत्रावधेयम्—त्रिकालाबाध्यब्रह्मतादात्म्यमेव सिद्धान्तिमते सत्त्वम्; 'सत् सदि'ति प्रतीतौ सद्रूपं ब्रह्मैव तादात्म्येन प्रकारतया भासते । सद्वस्तुनोऽबाध्यत्वादेव बाधात् पूर्वं प्रपञ्चस्याबाध्यत्वेन प्रतीतिः । शून्यवादिभिस्तु प्रपञ्चमात्रस्य शून्यपर्यवसानानुकूलमर्थक्रियाकारित्वरूपं सत्त्वमुक्तम्, न तु निरुक्तरूपं शून्यभावनयाऽर्थक्रियाकारित्वेन प्रपञ्चे बाध्यमाने निरवशेषबाधनात् सर्वं शून्यमेव पर्यवस्यति । प्रपञ्चे सत्प्रतीतेः सर्वसिद्धत्वेऽपि सत्त्वनिर्वचनवैलक्षण्येन वेदान्तिमाध्यमिकमतवैलक्षण्यं बोध्यम् ॥ ३० ॥

३१—बाधात् परं यत् त्रिकालबाध्यत्वेन प्रतीयते, तत् बाधात् पूर्वं त्रिकालाबाध्यत्वेनैव प्रतीयते—इति शून्यवाद्यतिरिक्तसर्वानुभवसिद्धम् । एतदबाध्यत्वमेव सत्त्वम् । अबाध्यत्वेन प्रतीतिरेव सत्त्वेन प्रतीतिः, न तु अर्थक्रियाकारित्वेनेति दर्शयन्नाह—न च बाधात् पूर्वमित्यादि । बाधात् पूर्वं शुक्तिरजतं प्रपञ्चो वा सत्त्वेन त्रिकालाबाध्यत्वेन न प्रतीयत इति न, किन्तु त्रिकालाबाध्यत्वेन प्रतीयत एव । शशविषाणादीनां तु एतादृशी प्रतीतिरसिद्धैव । तथा च न शून्यवादिमतप्रसङ्गः । प्रपञ्चमात्रस्य बाधात् पूर्वमबाध्यत्वरूपसत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वादेवासद्वैलक्षण्यमिति प्रतिपादनाय सामान्यतः मिथ्यात्वानुमाने सत्त्वेन प्रतीत्यर्हमिति पक्षविशेषणमुपात्तम् । यद्बाधात् पूर्वं सत्त्वेन प्रतीत्यर्हं, तत् कुत्रापि नास्ति —इति मिथ्यात्वम् । विशेषानुमानस्थले यद्यपि सत्त्वेन प्रतीत्यर्हमिति पक्षविशेषणं नोपात्तम् "वियत् मिथ्या" एवंरूपेणैव साध्यनिर्देशात्, तथापि वियदादीनां

एतदेव सदर्थकेनोपाधिपदेन सूचितम् ॥ ३१ ॥

प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वसाधनेऽपि नात्यन्तासत्त्वापत्त्याऽर्थान्तरत्वम् । नापि प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वलक्षणस्यालीकेऽतिव्याप्तिः । सत्त्वेन प्रतीत्यर्हमिति पक्षविशेषणलभ्यार्थस्य मिथ्यात्वलक्षणघटकप्रतिपन्नोपाधिशब्देनैव लाभात् । प्रतिपन्नोपाधावित्यत्र उपाधिपदस्य सद्ब्रह्मपरत्वात् परत्र स्वधर्मासञ्जकत्वमेवोपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । स्फटिकादौ स्वधर्मासञ्जके जवाकुसुमे उपाधिपदप्रयोगदर्शनात् । प्रकृते च स्वाध्यस्ते दृश्यमात्रे स्वधर्मस्य सत्त्वादेरासञ्जकतया सद्ब्रह्मैवोपाधिपदलभ्यम् । तथा च साध्यान्तर्गतप्रतिपन्नपदमिलितेन सद्ब्रह्मार्थकोपाधिपदेन स्वप्रकारकधीविशेष्यं सद्ब्रह्मैव लभ्यते । प्रतिपन्नपदस्य स्वप्रकारकधीविशेष्यार्थकत्वं प्रागेवोक्तम् । प्रपञ्चमात्रस्य तादात्म्येन सदात्मकब्रह्मणि अध्यासात् प्रपञ्चतादात्म्यप्रकारकधीविशेष्यत्वं ब्रह्मण्येव ।

प्रपञ्चतादात्म्यधीविशेष्यसद्ब्रह्मनिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वं प्रपञ्चे वर्तते । एतादृशमिथ्यात्वमलीके न सम्भवति । अलीकतादात्म्यधीविशेष्यत्वस्य सदात्मके ब्रह्मण्यसम्भवात्, न विशेषेतो मिथ्यात्वानुमानेऽर्थान्तरत्वम् । प्रतिपन्नोपाधिशब्दस्य निरुक्तार्थकत्वादेव न प्रतिपन्नोपाधाविति मिथ्यात्वलक्षणस्यालीकेऽतिव्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह—**एतदेवेति** । प्रतिपन्नपदमिलितेन सदात्मकब्रह्मार्थकेनोपाधिपदेन **एतदेव**—बाधात् पूर्वं प्रपञ्चमात्रस्य सत्त्वेन प्रतीतियोग्यत्वं **सूचितम्** । प्रतिपन्नपदमिलितेनोपाधिपदेन प्रपञ्चतादात्म्यधीविशेष्यत्वस्य सदात्मके ब्रह्मणि शब्दतो लाभेऽपि न सत्त्वप्रकारकधीविशेष्यत्वं प्रपञ्चे लभ्यते । मूलकृता तु बाधात् पूर्वं प्रपञ्चः सत्त्वेन प्रतीयत एवेत्युक्तम् । तथा च कथं प्रतिपन्नपदमिलितेन सदर्थकोपाधिपदेन प्रपञ्चे तादृशविशेष्यत्वस्य लाभ इति, अत एव मूलकृता उपाधिपदेन "उक्तमि"ति अनुक्त्वा **सूचितमित्युक्तम्** । प्रतिपन्नोपाधौ इत्यनेन प्रपञ्चे सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यत्वस्य शब्दतोऽलाभेऽप्यर्थत एव लब्धमित्यभिप्रेत्य सूचितमित्युक्तम् ॥३१॥

शून्यवादिभिः सदधिष्ठानकभ्रमानङ्गीकारेण क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपासद्वैलक्षण्यस्य[1] शुक्तिरूप्ये प्रपञ्चे चानङ्गीकारात् ॥ ३२ ॥

३२—प्रपञ्चस्य त्रिकालाबाध्ये सद्वस्तुनि अध्यस्तत्वात्, बाधात् पूर्वं प्रपञ्चो यत् सत्त्वेन प्रतीयते, तत् सत्त्वं त्रिकालाबाध्यत्वमेव। बाधात् पूर्वं त्रिकालाबाध्यत्वेन प्रतीतियोग्योऽपि प्रपञ्चो बाधोत्तरं कुत्रापि नास्तीति प्रतीयते। प्रपञ्चस्य कुत्राप्यसत्त्वं यद्यपि शून्यवादिनामपि समम्, तथापि शून्यवादिनां मते बाधात् पूर्वं प्रपञ्चस्याबाध्यत्वेन प्रतीतियोग्यत्वेऽपि त्रिकालाबाध्यत्वेन प्रतीतियोग्यत्वं नास्तीति न प्रपञ्चमिथ्यात्ववादिनां शून्यवादिमाध्यमिकमते प्रवेश इत्याह—**शून्यवादिभिरिति**। माध्यमिकैरित्यर्थः। यद्यपि शून्यवादिमते शून्यभावनया प्रपञ्चबाधनात् प्राक्-सत्त्वेन प्रपञ्चमात्रं प्रतीयत एव, तथापि तत् सत्त्वं नाद्वैतवादिमते इव त्रिकालाबाध्यत्वम्, किन्त्वर्थक्रियाकारित्वरूपं, बाधात् पूर्वमबाध्यत्वमपि वा कथञ्चिद् भवितुमर्हति, न तु त्रिकालाबाध्यत्वम्। व्यावहारिकाबाध्यत्वस्य तन्मते प्रसिद्धत्वेऽपि त्रिकालाबाध्यत्वस्य पारमार्थिकत्वेन पारमार्थिकवस्त्वनङ्गीकर्तृमाध्यमिकानां मते त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वस्यासम्भवात्। तथा-चाद्वैतिनां मते बाधात् पूर्वं प्रपञ्चमात्रस्य यत् त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वेन प्रतीयमानत्वं तदेवात्यन्तासत्प्रपञ्चवैलक्षण्यमिति विभावनीयम्। **सदधिष्ठानकभ्रमानङ्गीकारेणेति**। बाधज्ञानविषयत्वरूपशून्यत्वभावना-वैयर्थ्यभयेन बाधज्ञानाविषयत्वरूपाबाध्यत्वेन प्रपञ्चभ्रमाङ्गीकारेऽपि "सदधिष्ठानकभ्रमानङ्गीकारेण" त्रिकालाबाध्यब्रह्माधिष्ठानकप्रपञ्चभ्रमानङ्गी-कारेणेत्यर्थः; **क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपासद्वैलण्यस्य** प्रतीत्यनर्हत्वरूपात् असतो वैलक्षण्यस्य किञ्चिद्धर्मिनिष्ठं यत् त्रिकालाबाध्यत्वरूपं सत्त्वं तेन प्रतीत्ययोग्यत्वस्यात्यन्तासतो वैलक्षण्यस्य **शुक्तिरूप्ये प्रपञ्चे चानङ्गीकारात्**। प्रातिभासिके शुक्तिरूप्ये व्यावहारिके च वियदादि-प्रपञ्चे त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वेन प्रतीतिविषयत्वानङ्गीकारात्, वेदान्तिनां तु बाधात् पूर्वं तदङ्गीकारान्न वेदान्तिनां माध्यमिकमतप्रवेश इति भावः ॥ ३२ ॥

१. प्रतीत्यनर्हत्वरूपासद्वैलक्षण्यस्य = प्रतीत्यर्हत्वरूपस्येति वा पाठः।

ननु एवं सति यावत् सदधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं पर्यवसिम् ॥३३॥

तथा च केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिष्ववृत्तिषु गगनादिषु तार्किकाणां सिद्धसाधनम् ॥३४॥

यदधिकरणं यत् सत् तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वमिति विवक्षायामधिकरणपदेनावृत्तिनिराकरणेऽपि

३३—स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चमात्रस्य शशविषाणादिवदत्यन्तासत्त्वापत्तिः स्यात्—इति पूर्वपक्षिणामाशङ्का समाहिता। इदानीं तत् समाधानमसहमानः पूर्वपक्षी सिद्धसाधनतादिदोषोद्भावनेन प्रकृतमिथ्यात्वानुमानं दूषयितुमाह—**नन्वेवं सतीति**। प्रतिपन्नोपाधावित्यस्य स्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्ये सर्वत्र सद्रूपे धर्मिणीत्यर्थकत्वे सति। **यावत् सदधिकरणेति**। यावत् सदधिकरणकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमित्यायातम्। कस्मिन्नपि सदधिकरणे यन्न वर्तते तन्मिथ्येति फलितोऽर्थः ॥३३॥

३४—सर्वत्र विद्यमानत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वे दूषणमाह—**तथा चेति**। मिथ्यात्वघटकात्यन्ताभावस्य सर्वत्र विद्यमानतया केवलान्वयित्वात् तत्प्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वे गगनादौ सिद्धसाधनता स्यादित्याह—**केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिष्वित्यादि**। विभुत्वेनावृत्तिगगनादिषु केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य तार्किकाणां मते सिद्धत्वात् प्रकृतानुमाने सिद्धसाधनम्। तादृशप्रतियोगित्वस्य पारमार्थिकत्वाविरोधित्वेन यत्किञ्चित्साध्यमात्रसिद्ध्याऽर्थान्तरं च ॥३४॥

३५—प्रदर्शितदूषणं निराकुर्वन्नाह—**यदधिकरणमिति**। यस्य मिथ्यात्वेनाभिमतस्याधिकरणं **यत् सत्**—यत् सद्वस्तु **तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वमिति विवक्षायां मिथ्यात्वघटकप्रतिपन्नोपाधिदलेनेति शेषः**। अवृत्तिगगनादीनामधिकरणाप्रसिद्ध्या

संयोगसम्बन्धेन समवायसम्बन्धेन वा यत् घटाधिकरणं समवायसम्बन्धेन संयोगसम्बन्धेन वा घटस्य तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितया सर्वेषु वृत्तिमत्सु दुरुद्धरं सिद्धसाधनम् ॥३५॥

गगनादौ तादृशप्रतियोगित्वमादाय प्रकृतानुमाने न सिद्धसाधनं न वा अर्थान्तरतेति भावः ।

अत्रेदमवधेयम्——यद्यपि तार्किकादिमते गगनाधिकरणताया अप्रसिद्धया प्रकृतानुमाने न सिद्धसाधनम्, तथापि गगनस्य न मिथ्यात्वम्, अधिकरणाप्रसिद्धेरेव । एवमग्रेऽपि [मूले चत्वारिंशत्तमे वाक्ये] मिथ्यात्वनिष्कर्षप्रदर्शनेऽधिकरणत्वघटितमिथ्यात्वनिरूपणाद् अप्रसिद्धाधिकरणकाकाशादीनां मिथ्यात्वं न स्यादिति केषाञ्चित् शङ्कापि निर्मूला एव । मूलकृदुक्तप्रतिपन्नोपाधिदलेन सम्बन्धित्वविवक्षणादेव प्रदर्शितशङ्कायाः निरासात् । गगनादेरधिकरणाप्रसिद्धावपि सम्बन्धित्वं प्रसिद्धमेव । भूतलादौ गगनाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धावपि सम्बन्धित्वस्य प्रसिद्धेः । भवति हि भूतलं गगनसम्बन्धि, अतो न गगनादौ मिथ्यात्वलक्षणस्याव्याप्तिः । न वा प्रकृतानुमानेन गगनादौ मिथ्यात्वस्यासिद्धिः । गगनसम्बन्धितया प्रतिपन्ने गगनसम्बन्धसामान्यस्याभावात् सम्बन्धसामान्याभावस्यैव सम्बन्धिसामान्याभावरूपत्वात् तादृशाभावप्रतियोगित्वस्य गगने सत्त्वान्न गगनस्य मिथ्यात्वासिद्धिः ।

एवंरूपेण गगनादौ यद्यपि न सिद्धसाधनं न वा अर्थान्तरम्, तथापि वृत्तिमत्सु एव घटादिषु तदेव दूषणं स्यात्, अधिकरणतावच्छेदकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य चानिवेशात्, इत्याह पूर्वपक्षी——**संयोगसम्बन्धेने**त्यादि । यत् सम्बन्धेन यस्य यदधिकरणं सम्बन्धान्तरेण तन्निष्ठतदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वाविरोधितया सिद्धत्वेन पुनरपि **दुरुद्धरं सिद्धसाधनम्** । संयोगसम्बन्धेन घटवति भूतले समवायेन, समवायेन च घटवति कपाले संयोगेन घटो नास्तीति प्रतीतेः सर्वसम्मतत्वादिति भावः ॥३५॥

येन सम्बन्धेन यद् यस्याधिकरणं तेन सम्बन्धेन तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति विवक्षायामव्याप्यवृत्तिषु संयोगादिषु सिद्धसाधनमिति चेत् ? ॥३६॥

न, येन रूपेण यदधिकरणतया यत् प्रतिपन्नं तेन रूपेण

३६—अधिकरणतावच्छेदकसम्बन्धमङ्गीकुर्वन्निराकोति — **येन सम्बन्धेनेति** । अधिकरणतावच्छेदक-प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धयोर्भिन्नत्वेन सिद्धसाधनत्वेऽपि तयोरैक्ये तदसम्भवात् तथा च संयोगसम्बन्धेन घटाद्यधिकरणे भूतलादौ तेनैव सम्बन्धेन तत्प्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्य, समवायसम्बन्धेन घटाद्यधिकरणे कपालादौ वा तेनैव सम्बन्धेन तत्प्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्य चासिद्धतया न घटादिकमादाय सिद्धसाधनमिति भावः । तथापि वृत्तिमत्स्वपि अव्याप्यवृत्तिषु संयोगादिषु सिद्धसाधनमेव, इत्याह पूर्वपक्षी—**अव्याप्यवृत्तिष्विति** । अव्याप्यवृत्तित्वं नाम स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यम् । वृत्तिमतामपि संयोगादीनां स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वात् समवायसम्बन्धेन कपिसंयोगाधिकरणे वृक्षे समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककपिसंयोगाभावस्यापि सत्त्वेन सिद्धसाधनम् । तथा चाधिकरणतावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धयोः प्रवेशेऽपि सिद्धसाधनं दुर्वारमेव । अव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिषु तादृशप्रतियोगित्वस्य तत्पारमार्थिकत्वाविरोधात् अर्थान्तरमपीति भावः ॥३६॥

३७—तार्किकाणां मते तादृशप्रतियोगित्वस्य सिद्धत्वं निराकुर्वन्नाह सिद्धान्ती—**न येन रूपेणेत्यादि** । वृत्तिमत्स्वपि अव्याप्यवृत्तिषु संयोगादिषु तादृशप्रतियोगित्वस्य सिद्ध्या तार्किकाणां मते न सिद्धसाधनम् । मिथ्यात्वघटकप्रतिपन्नपदस्यार्थानुसन्धाने तार्किकरीत्या शङ्कानामनवकाशः । प्रतिपन्नपदस्य प्रतीतिविशेष्यार्थकतयोपाधिपदस्य च सद्रूपाधिकरणार्थकतया प्रतिपन्नोपाधावित्यस्य स्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्ये सद्रूपेऽधिकरणे इत्यर्थो लभ्यते । सम्बन्धविशेषावच्छेदकविशेषावन्तर्भाव्यापि अधिकरणता प्रतीयते । तथा च

तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिपन्नपदेन सूचितत्वात् ॥३७॥

तच्च रूपं सम्बन्धविशेषोऽवच्छेदकविशेषश्च; न हि सम्बन्धविशेषमन्तरेण भूतले घटाधिकरणता प्रतीयते ॥३८॥

अवच्छेदकविशेषमन्तरेण वा वृक्षे कपिसंयोगाधिकरणता ॥३९॥

तथा च येन सम्बन्धविशेषेण येन चावच्छेदकविशेषेण यदधिकरणताप्रतीतिर्यत्र भवितुमर्हति, तेनैव सम्बन्धविशेषेण तेनैव चावच्छेदकविशेषेण तदधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वमिति पर्यवसिते क्व सिद्धसाधनम् ॥४०॥

येन सम्बन्धेन यदवच्छेदेन यदधिकरणतया यत् प्रतिपन्नं तेन सम्बन्धेन, तदवच्छेदेन तदधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वम्। एतत् सर्वं मिथ्यात्वघटकप्रतिपन्नोपाधिदलादायातमित्यभिप्रेत्य मूलकृता—**प्रतिपन्नपदेन सूचितत्वादित्युक्तम्** ॥३७॥

३८—सम्बन्धविशेषावच्छेदकविशेषावन्तर्भाव्यापि अधिकरणता प्रतीयते। तौ च सम्बन्धविशेषावच्छेदकविशेषौ मूलकृता "रूप"पदेन प्रागुक्तौ। तावेव च दर्शयति—**तच्च रूपमित्यादि**। अधिकरणताप्रतीतेः सम्बन्धान्तर्भावं दर्शयन्नाह—**न हीत्यादि**। सम्बन्धविशेषमन्तरेणैवावच्छेदकविशेषं वा अन्तरेणैवाधिकरणता प्रतीयत इति नहि। अत्र अन्तरेणेत्यस्यानन्तरम् एवकारोऽध्याहर्तव्यः। अन्यथा यथाश्रुतमूलस्य असङ्गतिः स्यात् सम्बन्धावच्छेदकौ अन्तरेणाप्यधिकरणताप्रतीतेः ॥३८॥

३९—तत्रैवावच्छेदकविशेषान्तर्भावं दर्शयन्नाह—**अवच्छेदकविशेषमित्यादि** ॥३९॥

४०—प्रकृते सम्बन्धविशेषावच्छेदकविशेषान्तर्भावे फलितमाह—**तथा चेति**। एवं च प्रदर्शितेषु सर्वत्र वृत्तिमत्सु घटादिष्वव्याप्यवृत्तिषु संयोगादिषु च न सिद्धसाधनम् ॥४०॥

यदि पुनः ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वमिवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमप्याकाशादौ[1] न स्यात्, साधकमानाभावस्य तुल्यत्वादिह आकाशो नास्तीति प्रत्यक्षप्रतीत्यसम्भवात्; अनुमाने

४१—अवृत्तिगगनादिष्वापातदृष्ट्या सिद्धसाधनतायाः परिहारोऽभिहितः, इदानीं परिहाररहस्यमाविष्कुर्वन्नाह—**यदि पुनरिति**। "यदि पुनरि"त्यस्य व्यवहितेन "तदा" इत्यनेन सम्बन्धः। अवृत्तिगगनादीनां यदवृत्तित्वं तत् सिद्धान्त्यभिमतमेव, एतन्मिथ्यात्वानुमानेनैव तेषामवृत्तित्वनिरूपणात्। प्राक् तु एतन्मिथ्यात्वानुमानात् तेषां गगनादीनामवृत्तित्वमसिद्धमेव। गगनादीनां यत् सर्वत्रावृत्तित्वं तद् एतन्मिथ्यात्वानुमानाधीनमेव। न तु एतदनुमानात् प्राक् तार्किकरीत्या अवृत्तितया प्रसिद्धं गगनं पुनरेतदनुमानेनावृत्तितया निश्चीयते। अनुमानात् प्राक् गगनादीनामवृत्तित्वे सिद्धे एव प्रकृतमिथ्यात्वानुमाने सिद्धसाधनता स्यात्। मिथ्यात्वानुमानात् पूर्वं गगनादीनामवृत्तित्वमसिद्धमिति दर्शयितुमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव गगनादेरसिद्धं सुतरामेव केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमुक्तमिति भावः। **ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वमिति**। यथा ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं च गगनादौ नास्ति, "इह गगनं ध्वस्तम्, इह गगनं भविष्यतो"ति गगने ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वसाधकप्रतीतेरभावात्, तथा अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमपि गगनादौ नास्ति, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वसाधकप्रतीतेः मिथ्यात्वानुमानात् पूर्वमभावात्। "इह गगनं नास्ती"ति प्रत्यक्षप्रतीतेरसम्भवात्। प्रतियोगिनो गगनस्याप्रत्यक्षत्वादित्याह—**साधकमानाभावस्य तुल्यत्वादिति**। यथा गगने ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वसाधिका प्रतीतिः नास्ति, तथा प्रकृतमिथ्यात्वानुमानात् पूर्वमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वसाधिका प्रतीतिरपि नास्तीति भावः। न च मिथ्यात्वानुमानात् प्राक् गगनेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वसाधकप्रात्यक्षिकप्रतीतेरसम्भवेऽप्यनुमित्यात्मिका प्रतीतिरुक्तप्रतियोगित्वसाधिका भविष्यतीत्याह—**अनुमाने चेति**।

१. आकाशादौ = आकाशादिषु इति पाठान्तरम्।

चानुकूलतर्काभावात्, सामान्यतो दृष्टमात्रेण ध्वंसप्रागभावप्रतियोगि-

न च गगनं भूतलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, भूतलादिनिष्ठवृत्तिनियामक-सम्बन्धस्याप्रतियोगित्वात्, तदवृत्तिधर्मादिवदित्यनुमानमेव गगनादावत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे मानमिति वाच्यम्। तादृशानुमाने अनुकूलतर्काभावादिति। प्रत्यक्षायोग्यस्यापि अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तत्रैवानुमीयते, यत्र तदनङ्गीकारेऽनिष्टप्रसक्तिः स्यात्। यथा—अतीन्द्रियस्य गुरुत्वादेः तेजःप्रभृतिषु अत्यन्ताभावोऽनुमीयते। अन्यथा तेजःप्रभृतिषु गुरुत्वाभावासत्त्वे तेजःप्रभृतीनां गुरुत्ववत्त्वापत्त्या पतनाद्युत्पत्त्यापत्तेः। तेजःप्रभृतीनां पतनमनिष्टम्, तस्यापत्त्या तेजःप्रभृतिषु अतीन्द्रियस्यापि गुरुत्वस्यात्यन्ताभावोऽनुमीयते। प्रकृते तु भूतलादौ गगनाभावानङ्गीकारे कस्यचिदनिष्टस्यापत्त्यभावात् अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं गगनादेर्न सिध्यति। अनुकूलतर्करहितेनाप्यनुमानेन गगनादावत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं यदि सिध्येत्, तर्हि गगनादौ ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वयोः सिद्धिप्रसङ्गः, इत्यत आह—सामान्यतो दृष्टमात्रेणेति। सामान्यतो दृष्टमात्रेणेत्यत्र मात्रपदमनुमानस्यानुकूलतर्कराहित्यं सूचयति। अनुकूलतर्करहितेन सामान्यतोदृष्टेन अन्वयव्यतिरेकिणा अनुमानेन ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वसिद्धिः स्यात्।

यथा—

गगनं ध्वंसप्रतियोगि ... ... (प्रतिज्ञा)

गगनघटान्यतरत्वात् ... ... (हेतुः)

घटवत् ... ... (दृष्टान्तः)

एवं—

गगनं प्रागभावप्रतियोगि ... ... (प्रतिज्ञा)

गगनघटान्यतरत्वात् ... ... (हेतुः)

घटवत् ... ... (दृष्टान्तः)

इत्याद्यनुकूलतर्कविरहितेन सामान्यतो दृष्टानुमानेन तादृशप्रतियोगित्वसिद्धिः स्यात्।

त्वस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात्, तद्व्यतिरेकेण कस्यचित् कार्यस्यानुपपत्तेरभावाच्च, एवं संयोगसम्बन्धेन घटवति भूतले समवाय-

---

ननु एवं गगनस्यातीन्द्रियतया "इह गगनं नास्ति" इत्यादिप्रत्यक्षप्रतीतेरसम्भवात् यदि गगनात्यन्ताभावो न सिध्येत्, तर्हि गगनादौ घटादिप्रतियोगिकभेदोऽपि न सिध्येत्, अयोग्यानुयोगिकभेदस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वात्। अयोग्याधिकरणकभेदस्य प्रत्यक्षाभावात् घटभेदोऽपि गगने न सिध्येत। प्रत्यक्षतो गगनादिषु तादृशभेदासिद्धावप्यनुमानेन साधनेऽनुकूलतर्काभावस्य कथयितुं शक्यत्वादित्याशङ्कयाह—तद्व्यतिरेकेणेत्यादि। न हि कस्यचित् प्रत्यक्षतोऽसिद्धिमात्रेणासिद्धिः, अतीन्द्रियवस्तुमात्रविलयप्रसङ्गात्। प्रत्यक्षेणासिद्धस्याप्यनुमानेन सिद्धिर्भवितुमर्हत्येव। न ह्यनुमानेनातीन्द्रियगगनादिसिद्धिर्भवति एतावताऽतीन्द्रियविषाणमपि शशादावनुमीयेत। तत्रैव तदनुमीयेत यत्र तदसिद्धया कस्यचित् कार्यस्यानुपपत्तिः स्यात्। न हि शशे विषाणासिद्धया कस्यचित् कार्यस्यानुपपत्तिरस्ति एवं प्रकृतेऽपि गगनेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वासिद्धया न कस्यचित् कार्यस्यानुपपत्तिरस्ति। गगनादौ घटादिभेदस्यासिद्धत्वे घटत्वादेराकाशादिवृत्तित्वापत्त्या घटादीनां कपालादिकार्यत्वप्रत्यक्षस्यानुपपत्तिः स्याद् आकाशस्य घटादभेदे घटत्वस्य नित्यानित्यसाधारणतया कपालकार्यतानवच्छेदकत्वात्। तथा चैतन्मिथ्यात्वानुमानात् प्राक् गगनादौ केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वासिद्धयाऽस्मिन् मिथ्यात्वानुमाने न सिद्धसाधनताशङ्काऽपीति भावः।

यथा गगनादौ अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वसाधकप्रत्यक्षानुमानाद्यभावान्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं सिध्यति एवं घटादीनामपि स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यसाधकप्रत्यक्षानुमानयोरभावात् तादृशसामाधिकरण्याभावेन कस्यचित् कार्यस्यानुपपत्तेरभावाच्च न घटादीनां स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यमित्याशयवानाह—एवमिति। संयोगसम्बन्धेन घटवति भूतले समवायसम्बन्धेन

सम्बन्धेन घटाभावसत्त्वे मानाभावात्; लाघवेन घटात्यन्ताभावत्वेनैव घटसामानाधिकरण्यविरोधित्वकल्पनात् सम्बन्धविशेषप्रवेशे

घटभावसत्त्वे घटस्य स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं स्यात्, किन्तु तादृशस्थले समवायेन घटाभावसत्त्वे प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणाभावेन तदसिद्धेः। घटादेः स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यासिद्धौ तु संयोगसम्बन्धेन यद् घटाधिकरणं समवायसम्बन्धेन तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितया वृत्तिमत्सु घटादिषु न सिद्धसाधनप्रसङ्गः। नापि तत्समाधानाय येन सम्बन्धेन यत् यस्याधिकरणमित्यादिरूपेण मिथ्यात्वं निर्वाच्यमिति भावः।

ननु प्रतियोग्यत्यन्ताभावयोरेव विरोधित्वात् घटादीनां न स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यम्। एतद्विरोधित्वमपि सम्बन्धविशेषमन्तर्भाव्य एव कल्पनीयम्। विरोधित्वं नाम सहानवस्थानलक्षणम्। प्रतियोगिना सह न तदत्यन्ताभावोऽवतिष्ठते। तद्देशकालावच्छेदेन तेन सम्बन्धेन तद्रूपविशिष्टप्रतियोगिनोऽधिकरणे तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदत्यन्ताभावः तद्देशकालावच्छेदेन न वर्तते इत्येवं प्रतियोगितदत्यन्ताभावयोः सहानवस्थानलक्षणं विरोधित्वम्। तथा च कथं सम्बन्धविशेषानन्तर्भावः, तादृशविरोधान्यथानुपपत्तिरेव संयोगसम्बन्धेन घटाधिकरणे समवायसम्बन्धेन घटाभावस्य साधिका। एवं च कथमुक्तं मूलकृता—"संयोगसम्बन्धेन घटवति भूतले समवायसम्बन्धेन घटाभावसत्त्वे मानाभावादि"ति, तादृशविरोधान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वात्; इत्यभिप्रेत्याह—**लाघवेने**ति। अभावीयप्रतियोगितायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य अकल्पनया लाघवेन, सम्बन्धविषयत्वघटितरूपेणाभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनयापि लाघवसम्भवेन चेत्यर्थः।

घटात्यन्ताभावत्वेनैवेति। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धमनन्तर्भाव्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वेनैव घटसामानाधिकरण्यं प्रति साक्षात् विरोधित्वकल्पनात् ज्ञानद्वारकविरोधित्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धविषयत्वघटितरूपेणाभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्च प्रतियोगितावच्छेदकतया सम्बन्धविशेषप्रवेशे गौरवान्न घटादेः तदत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यम्।

च गौरवात्; घटसमवायाद्यभावमात्रविषयतया[1] प्रतीतेरुपपत्तेः;[2]

तथाचैकस्य प्रतियोगिनो नानासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानन्ताभावकल्पनं गौरवग्रस्तमिति भावः।

ननु घटसंयुक्ते भूतलादौ समवायेन घटो नास्तीति प्रतीतेरन्यथानुपपत्त्या अभावीयप्रतियोगित्वस्य सम्बन्धावच्छिन्नत्वं सिध्येदित्यत आह—**घटसमवायाद्यभावमात्रविषयतयेति**। घटसंयुक्ते भूतलादौ या समवायेन घटो नास्तीति प्रतीतिः सा न समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावविषयिणी, किन्तु घटसमवायत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयिणी। तादृशप्रतीतेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावो न विषयः किन्तु घटसमवायाभावः। तथा च संयोगेन घटवति भूतले समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावोऽसिद्ध एव। या तु समवायेन घटो नास्तीति प्रतीतिः सा तु घटसमवायाभावं किञ्चित्सम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकमादायैव पर्यवस्यति, न तु घटाभावमवगाहते। अतो न घटादेः स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यमिति भावः। अतएवोक्तं मूलकृता समवायेनात्र घटो नास्तीति प्रतीतेः घटसमवायाभावमात्रविषयतयोपपत्तेरिति।

समवायेन घटो नास्तीत्यत्र न घटादेरत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं किन्तु घटीयसमवायस्यैव, यथा—"शिखी चैत्रो नष्टः" इत्यत्र न चैत्रस्य नाशप्रतियोगित्वम्, किन्तु चैत्रीयशिखायाः, चैत्रस्य विद्यमानत्वात्। एवं घटवत्यपि घटाभावो न भवितुमर्हति, किन्तु घटीयसमवायसम्बन्धस्यैवाभावः। प्रतियोगितायाः किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्ववादिभिरपि "समवायेन अत्र घटः" इति ज्ञानं प्रति अत्र घटसमवायो नास्तीति निश्चयस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना या घटसमवायत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्नि-

---

१. घटसमवायाद्यभावमात्रविषयतया = घटसमवायाभावमात्रविषयतया, इति वा पाठः।

२. प्रतीतेरुपपत्तेः = प्रतीत्युपपत्तेः।

आधाराधेयभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन घटस्यावृत्तित्वशङ्कानुदयात्;

रूपकभावविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्। सिद्धान्तिभिस्तु तादृशनिश्चयस्य घटसमवायत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयत्वेनैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानन्तर्भाव्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्। तथा च प्रतिबन्धकतायां प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाप्रवेशकृतं लाघवमेव सिद्धान्तिनाम्। एवं व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्थले "संयोगेन रूपं नास्ती"त्यादिप्रतीतौ सिद्धान्तिमते रूपीयसंयोगादेरप्रसिद्धावपि रूपीयत्वेन संयोगाभावस्यैव विषयत्वात्। व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्थलेऽस्माभिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव स्वीकृतत्वात् न कोऽपि दोषः।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धमनन्तर्भाव्य घटात्यन्ताभावत्वेनैव साक्षात् घटविरोधित्वस्वीकारेऽपि समवायादिसम्बन्धेन घटात्यन्ताभावस्य भूतलादौ परैरभ्युपगततया सिद्धान्तिभिरपि भूतलादौ घटात्यन्ताभावोऽङ्गीक्रियताम्। घटात्यन्ताभावत्वेनैव घटविरोधितया घटस्यैव वरमवृत्तित्वं परिकल्प्य विरोधः प्रतिसमाधीयतामित्याशङ्क्याह—आधाराधेयभावस्येति। घटभूतलयोराधाराधेयभावस्येत्यर्थः। तादृशाधाराधेयभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन घटस्यावृत्तित्वमादाय भूतलादौ समवायेन घटात्यन्ताभावाङ्गीकारो न युज्यते। घटात्यन्ताभावेनैव घटविरोधित्वात् संयोगेन घटवति भूतलादौ न समवायेन घटात्यन्ताभावाङ्गीकारः सम्भवति।

ननु घटसंयोगि भूतलं घटात्यन्ताभाववद् घटसमवायाभावात्, नित्यरूपवदित्यनुमानेन घटवति भूतले घटात्यन्ताभावोऽनुमास्यते। इत्याशङ्क्याह—उक्तयुक्तेश्चेति। गगनादौ भूतलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानुमानेऽनुकूलतर्काभावात् यथा न गगनस्य तादृशप्रतियोगित्वसिद्धिः तथा प्रकृतेऽपीति दर्शयितुमुक्तयुक्तेश्चेत्युक्तम्। उक्ता या युक्तिरनुमाने अनुकूलतर्काराहित्यम्, यथा सामान्यतो दृष्टमात्रेणानुकूलतर्करहिते-

उक्तयुक्तेश्च न घटादेरत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यम्; एवञ्च संयोगतदभावयोर्नैकाधिकरण्यम्[1]; अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी मूले नेति

नानुमानेन अनभिमतसिद्धिप्रसङ्गः, तथा प्रकृतेऽपि इति भावः। घटवति भूतलादौ घटात्यन्ताभावानुमानेऽनुकूलतर्काभावः। अनुकूलतर्करहितेनाप्यनुमानेन घटवति भूतले घटात्यन्ताभावसिद्धौ भूतलेऽप्यनभिमतस्य घटध्वंसादेरपि सिद्धिप्रसङ्गः। यथा भूतलं घटध्वंसवत्, कपालभूतलान्यतरत्वात्, कपालवदित्यनुमानतो घटध्वंसस्यापि भूतले सिद्धिप्रसङ्गः। यदि तु तद्व्यतिरेकेण कस्यचित् कार्यस्यानुपपत्तेरभावात् न भूतलादौ घटध्वंसादेः सिद्धिरिति विभावयसि, तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम्। तथा च घटादेः तदत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यसाधकप्रमाणाभावात् प्रत्युत घटात्यन्ताभावत्वेनैव घटविरोधित्वे लाघवान्न घटवति भूतले समवायेन घटात्यन्ताभावस्य सिद्धिः। एवं च येन सम्बन्धेन यत् यस्याधिकरणं तेन सम्बन्धेन तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं वाच्यम्, अन्यथा संयोगसम्बन्धेन यद् घटाधिकरणं समवायसम्बन्धेन तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितया सर्वेषु वृत्तिमत्सु दुरुद्धरं सिद्धसाधनमित्यादि पूर्वोक्तं सर्वमनुपादेयमेव, प्रदर्शितरीत्या वृत्तिमत्सु घटादिषु सिद्धसाधनताशङ्काया एवानुत्थानात्।

वृत्तिमद्घटादिकमादाय प्रकृतानुमाने सिद्धसाधनताशङ्कां निरस्याव्याप्यवृत्तिसंयोगादिकमादाय प्रकृतानुमाने सिद्धसाधनताशङ्कां निरसितुमाह— एवं चेति। संयोगादिषु स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्याभावान्न संयोगादीनामव्याप्यवृत्तित्वम्। संयोगादीनामपि व्याप्यवृत्तितया प्रतीतिमुपपादयन्नाह— अग्रे वृक्षः कपिसंयोगीत्यादि। "अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी न मूले" इति प्रतीत्या न वृक्षस्य कपिसंयोगतदभाववत्त्वं किन्तु वृक्षीयाग्रमूलयोरेव कपिसंयोगतदभाववत्त्वम्। अथ वा अग्रावच्छिन्नवृक्षस्य कपिसंयोगवत्त्वं मूलावच्छिन्नवृक्षस्य तदभाववत्त्वम्, अग्रावच्छिन्नवृक्षात् मूलावच्छिन्नवृक्षस्य

---

१. संयोगतदभावयोर्नैकाधिकरण्यम् = संयोगतदभावयोरपि न सामानाधिकरण्यम्।

प्रतीतेरग्रमूलयोरेव संयोगतदभाववत्तयोपपत्तेः, तदा सन्मात्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वं मन्तव्यम् ॥ ४१ ॥

न च एवं सति भावाभावयोरविरोधात् तज्ज्ञानयोः बाध्य-

भिन्नत्वात्। तथा च संयोगतदभावयोर्न कुत्रापि अव्याप्यवृत्तिता। एवं चाव्याप्यवृत्तिसंयोगादिकमादाय प्रकृतानुमाने सिद्धसाधनतावारणाय मिथ्यात्वलक्षणे "येन सम्बन्धेन येन चावच्छेदकविशेषेण यदधिकरणताप्रतीतिर्यत्र भवितुमर्हति तेनैव सम्बन्धविशेषेण तेनैव चावच्छेदकविशेषेण तदधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वमि' त्यवच्छेदकविशेषानुधावनं न कर्तव्यम्; एवञ्चाव्याप्यवृत्तिगगनादिषु सिद्धसाधनतावारणाय यत् यस्याधिकरणमित्यादिकं न वाच्यम्, न,वा वृत्तिमत्सु घटादिषु सिद्धसाधनतावारणाय येन सम्बन्धेन यत् यस्याधिकरणमित्यादिकं न वा अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिषु सिद्धसाधनतावारणायावच्छेदकविशेषोऽन्तर्भावनीयः, एवं तर्हि पर्यवसितं साध्यं मिथ्यात्वं कीदृगित्यत आह—**तदा सन्मात्रनिष्ठेति**। सत्त्वव्यापकीभूतात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमर्थः। केवलसद्रूपस्याभावत्वविशिष्टसद्रूपेण सह तादात्म्यसम्बन्धसत्त्वात् अधिकरणमेवाभाव इति मतेऽपि नात्यन्ताभावे सत्त्वव्यापकत्वक्षतिः। न वा "नेह नानास्ति किञ्चने"ति श्रुतेरप्यनुपपत्तिः, अभावस्याधिकरणात्मकत्वमते घटाद्यभावस्य भूतलादौ तादात्म्यसम्बन्धस्वीकारेण ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावतादात्म्यस्यैव "नेह नाने"ति श्रुत्या बोधनात् ॥४१॥

४२—प्रकृतमिथ्यात्वानुमानात् पूर्वं घटादीनां स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यस्यासिद्धत्वेऽपि मिथ्यात्वानुमानेन स्वाश्रयत्वेन अभिमतयावन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्य सिद्ध्या स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं लब्धम्। तथा च भावाभावयोः सामानाधिकरण्यात् तयोरविरोधोऽपि भवति। अविरुद्धयोः भावाभावयोरेकस्य ज्ञानमपरज्ञानस्य बाधकं न भवति, किन्तु भावाभावयोर्विरोधस्य तज्ज्ञानयोर्बाध्यबाधकभावस्य च

बाधकभावो न स्यादिति वाच्यम्, भिन्नसत्ताकयोरविरोधेऽपि समसत्ताकयोर्विरोधात् ॥४२॥

यत्र भूतले यस्य घटस्यात्यन्ताभावः व्यावहारिकः, तत्र स घटो न व्यावहारिक इति नियमात् ॥४३॥

न च एवं सति "शुक्तिरियं न रजतमि"ति ज्ञानविषयी-

लोकसिद्धत्वात् निरुक्तमिथ्यात्वानुमितिमतां तत् कथं स्यादित्याह पूर्वपक्षी—**न च एवं सति...वाच्यमिति**। एवं सति—प्रपञ्चमात्रस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वे सति, **भावाभावयोः**—घटादितदत्यन्ताभावयोः, **अविरोधात्**—सामानाधिकरण्येनाविरोधात्, **तज्ज्ञानयोः**—घटादिज्ञानतदत्यन्ताभावज्ञानयोः, **बाध्यबाधकभावो न स्यात्**—लोकसिद्धबाध्यबाधकभावो न स्यादिति न च वाच्यम्। कथमिति जिज्ञासायामाह सिद्धान्ती—**भिन्नसत्ताकयोरि**त्यादि। प्रतियोग्यपेक्षया अधिकसत्ताकात्यन्ताभावघटितमिथ्यात्वपक्षे प्रतियोग्यभावयोर्भिन्नसत्ताकत्वान्न विरोधः, न चैतावता लोकसिद्धविरोधबाध्यबाधकभावव्यवहारयोरपलापः। समसत्ताकप्रतियोगितदत्यन्ताभावावादाय लोकसिद्धविरोधः स्थास्यत्येव, इत्याह—**समसत्ताकयोर्विरोधादि**ति। प्रतियोग्यपेक्षया अन्यूनसत्ताकात्यन्ताभावघटितमिथ्यात्वपक्षे तु नायं ग्रन्थः, प्रतियोगिसमानसत्ताकात्यन्ताभावस्यापि मिथ्यात्वघटकत्वेनाविरोधापत्तेरिति भावः ॥४२॥

४३—समसत्ताकयोः प्रतियोगितदत्यन्ताभावयोः लोकसिद्धं विरोधमुपपादयन्नाह—**यत्र भूतल** इत्यादि। व्यावहारिकस्य घटात्यन्ताभावस्याधिकरणे भूतलादौ प्रतियोगिनो घटस्य व्यावहारिकत्वं विरुद्धम्, किन्तु प्रातिभासिकत्वमेव। प्रातिभासिकप्रतियोगिव्यावहारिकतदत्यन्ताभावयोः समसत्ताकत्वाभावेन विरोधाभावात् ॥४३॥

४४—समानसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधो न युक्तः। न वा समानसत्ताकभावाभावज्ञानयोर्बाध्यबाधकभावो युक्तः। किन्तु प्रातिभासिकान्याभावस्यैव स्वप्रतियोगिविरोधित्वं प्रातिभासिकान्याभावज्ञानप्रतियोगिज्ञानयोश्च

भूताभावस्य व्यावहारिकत्वेन पुरोवर्तिप्रतीतरजतस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रातीतिकसत्त्वानपहारात् बाधोत्तरकालेऽपि "इदं रजतमि"ति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यम्; तत्र "इयं शुक्तिरि"ति अपरोक्षप्रमया प्रातीतिकरजतोपादानाज्ञाननिवृत्तौ प्रातीतिकसत्त्वस्यापि अपहारात्, शुक्त्यज्ञानस्य प्रातीतिकरजतोपादानत्वेन तदसत्त्वे प्रातीतिकरजतासत्त्वस्यावश्यकत्वात् ॥४४॥

अत एव यत्र परोक्षयाऽधिष्ठानप्रमया न भ्रमोपादानाज्ञान-

बाध्यबाधकभावः। अन्यथा सिद्धान्तिनोऽनिष्टापत्तिरिति दर्शयितुमाह पूर्वपक्षी—**न चैवं सती**त्यादि। शुक्तौ रजतभ्रमानन्तरं "शुक्तिरियं न रजतमि"ति बाधज्ञानविषयीभूतस्य रजताभावस्य सिद्धान्तिभिः व्यावहारिकत्वाङ्गीकारेण समसत्ताकभावाभावयोर्विरोधादभावप्रतियोगिनः पुरोवर्तिप्रातीतिकरजतस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि विषमसत्ताकयोर्भावाभावयोरविरोधेन बाधज्ञानविषयीभूतस्य रजताभावस्य व्यावहारिकतया प्रातिभासिकरजतस्य प्रातीतिकसत्तानपहारात् "नेदं रजतमि"ति बाधोत्तरकालेऽप्यनपहृतप्रातिभासिकसत्तया रजतप्रतीतिः स्यादिति न वाच्यम्। कथमित्याह सिद्धान्ती—**तत्रे**त्यादि। बाधोत्तरकाले प्रातिभासिकरजतप्रतीतिर्न भवति। प्रातिभासिकरजतसत्तापेक्षयाऽधिकसत्ताकस्य रजतात्यन्ताभावस्य व्याप्यं शुक्तित्वमित्याकारकनिश्चयसहितायाः "इयं शुक्तिरि"त्यपरोक्षप्रमायाः प्रातिभासिकरजतोपादानाज्ञाननिवर्तकत्वेन अज्ञानाभिन्नस्य अज्ञानोपादानस्य प्रातिभासिकरजतस्यापि निवृत्तेः। अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारस्य अधिष्ठानगोचराज्ञानोच्छेदकत्वेन अज्ञानपरिणामादेरप्युच्छेदकत्वात्, यथा शुक्तिप्रमया प्रातिभासिकरजतोच्छेदः। तथा च न बाधोत्तरकालेऽपि इदं रजतमिति प्रतीतेरापत्तिः सम्भवति ॥४४॥

४५—अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेणैवाधिष्ठानगोचराऽविद्यातत्प्रयुक्तदृश्ययोः समुच्छेदः, यत्र तु नाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारः, किन्तु

निवृत्तिः, तत्र व्यावहारिकत्वापहारेऽपि[1] प्रतीतिकत्वानपहारात् "तिक्तो गुडः" इत्यादिप्रतीतिरनुवर्तत एव ॥४५॥

एवमखण्डब्रह्मसाक्षात्कारात् पूर्वं परोक्षबोधेन प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रतीतिरनुवर्तत एव, अधिष्ठानाज्ञान-निवृत्तौ तु नानुवर्तिष्यते ॥४६॥

परोक्षरूपाधिष्ठानप्रमा, तत्रारोपितस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन व्यावहारिकत्वनिवृत्तावपि नाज्ञानतत्प्रयुक्तप्रातिभासिकदृश्ययोः समुच्छेद इति प्रदर्शयितुमाह—अत एवेति। अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारस्यैव अज्ञाननिवर्तकत्वादेव **परोक्षया अधिष्ठानप्रमया न भ्रमोपादानाज्ञाननिवृत्तिः। तत्रारोपितस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि** परोक्षाधिष्ठानप्रमया आरोपितस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन व्यावहारिकत्वापहारेऽपीत्यर्थः। परोक्षाधिष्ठानप्रमया आरोपितस्य मिथ्यात्वनिश्चयस्तु आरोपितप्रतियोगिकात्यन्ताभावव्याप्यधर्मवदधिष्ठानमिति ज्ञानसहितयेति बोध्यम्। **प्रातीतिकत्वानपहारात्**—अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्काराभावेन अधिष्ठानगोचराज्ञानानिवृत्त्या अज्ञानपरिणामरूपस्यारोपितस्य परोक्षाधिष्ठानप्रमया मिथ्यात्वनिश्चयेन व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रातीतिकत्वानपहारादित्यर्थः। अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारप्रतिबन्धकीभूतपित्तदोषमहिम्ना अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारानुदयेन तिक्तत्वाध्यासकारणीभूताज्ञानस्य अनिवृत्त्या अज्ञानपरिणतिरूपायाः तिक्तताया अप्यनिवृत्तिः। परन्तु परोक्षाधिष्ठानप्रमया तिक्ततायाः मिथ्यात्वनिश्चयेन व्यावहारिकसत्तापहारेऽपि अज्ञानानिवृत्त्या आरोपिततिक्ततायाः प्रातिभासिकसत्तानपहारात् **तिक्तो गुड़ इत्यादि प्रतीतिरनुवर्तत एव** ॥४५॥

४६—परोक्षाधिष्ठानप्रमया न भ्रमोपादानाज्ञानोच्छेदो न वा अज्ञानोपादानकस्य अज्ञानाभिन्नस्य अज्ञानपरिणतिरूपस्यारोप्यस्य समुच्छेदः, किन्तु परोक्षप्रमया आरोप्यस्य मिथ्यात्वनिश्चयरूपो व्यावहारिकसत्तापहारो भवति—इति प्रदर्शयन् प्रकृते दार्ष्टान्तिके योजयन्नाह—**एवमिति**॥४६॥

---

१. व्यावहारिकत्वापहारे = व्यावहारकिसत्त्वापहारे—इति पाठान्तरम्।

एतेन उपाधिशब्देनाधिकरणमात्रविवक्षायामर्थान्तरम्, वाय्वधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि रूपस्यामिथ्यात्वात्; अधिष्ठानविवक्षायां तु भ्रमोपादानाज्ञानविषयस्य अधिष्ठानत्वेनान्योन्याश्रयत्वम् [त्वात], ज्ञानस्य भ्रमत्वे विषयस्य मिथ्यात्वम्,

---

४७—प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमिति लक्षणे प्रतिपन्नोपाधावित्यस्य प्रतिपन्ने प्रतीतिविशेष्ये स्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्ये इति यावत, उपाधावधिकरणे इत्यर्थकत्वात् पूर्वपक्षिप्रदर्शितानामर्थान्तरत्वादिदूषणानामनवकाश इति सूचयितुमाह मूलकारः—एतेनेत्यादि। एतेन—इत्यस्य परास्तमिति अग्रेतनेनान्वयः। एतेन—प्रतिपन्नोपाधावित्यस्य प्रदर्शितरूपार्थकथनेन वक्ष्यमाणदूषणजातं निरस्तं वेदितव्यम्। एतन्मिथ्यात्वघटकोपाधिपदस्य यत्किञ्चिदधिकरणमात्रार्थकत्वं गृहीत्वा अर्थान्तरत्वं प्रकृतानुमाने प्रदर्शयन्नाह पूर्वपक्षी—उपाधिशब्देनेति। यत्किञ्चिदधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिनः पारमार्थिकत्वाविरोधितया पारमार्थिकत्वाविरोधियत्किञ्चिदधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसाधनेऽर्थान्तरत्वम्, यथा वाय्वधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि रूपस्य न मिथ्यात्वं पारमार्थिकत्वाविरोधित्वात्। तादृशप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वे मिथ्यात्वस्य पारिभाषिकत्वमनुमाने सिद्धसाधनं चेति। यथा उपाधिपदस्याधिकरणमात्रार्थविवक्षायां न प्रकृतानुमानेऽर्थान्तरता, अधिकरणपदस्य यत्किञ्चिदधिकरणमात्रार्थताया अनभ्युपगमात्, एवमुपाधिपदस्यानभ्युपगताधिष्ठानार्थकत्वेन नान्योन्याश्रयतेति प्रदर्शयितुमाह—अधिष्ठानविवक्षायां त्वित्यादि। उपाधिशब्देनाधिष्ठानविवक्षायां तु अन्योन्याश्रयत्वं स्यात्। भ्रमोपादानाऽज्ञानविषयत्वमेव हि अधिष्ठानत्वम्। मिथ्यावस्तुविषयकज्ञानस्य भ्रमत्वम्। भ्रमज्ञानविषयत्वं च मिथ्यात्वमिति ज्ञाने भ्रमत्वग्रहसापेक्षो विषयस्य मिथ्यात्वग्रहः मिथ्यात्वग्रहसापेक्षश्च ज्ञानस्य भ्रमत्वग्रहः—इति

विषयस्य मिथ्यात्वे च ज्ञानस्य भ्रमत्वमिति—परास्तम्, उक्त-रीत्या अधिकरणविवक्षायां दोषाभावात् ॥४७॥

न च 'स एवाधस्तादि'ति श्रुत्या प्रतिपन्ने देशकालाद्युपाधौ परमार्थतो ब्रह्मणोऽभावात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्; निर्धर्मके तस्मिन्नभावप्रतियोगित्वरूपधर्माभावात् ॥ ४८ ॥

ज्ञप्तावन्योन्याश्रयत्वमपि परास्तम्। इदमुपलक्षणम्। उपाधिशब्देनाध्यस्ता-धिष्ठानविवक्षायामध्यस्तस्य मिथ्यात्वरूपत्वेन एतन्मिथ्यात्वलक्षणे ज्ञप्तावात्मा-श्रयदोषोऽपि स्यात्। लक्षणस्य लक्ष्यघटितत्वात्। इत्यप्यनभ्युपगमादेव निरस्तम्। उपाधिशब्देनाधिष्ठानविवक्षाया अभावात्। उपाधिशब्दार्थश्च प्रागेव दर्शितः ॥४७॥

४८—निरुक्तमिथ्यात्वलक्षणस्य निर्धर्मके ब्रह्मणि अतिव्याप्तिं शङ्कते—**न चेत्यादि**। मयि सुखाद्यनुभव इत्यादि प्रत्यक्षेण सुखाद्यनुभव-रूपस्य ब्रह्मणः प्रतिपन्ने उपाधावहमर्थे, स एवाधस्तात् [छा. उ. ७।२५।१] इति श्रुत्या च ब्रह्मणः प्रतिपन्ने उपाधावधरादिदेशे ब्रह्मणो निर्धर्म-कतया पारमार्थिकत्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वाद् ब्रह्मणि, प्रतिपन्नो-पाधौ पारमार्थिकत्वेन त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वलक्षणस्यातिव्याप्तिः। मयि सुखानुभवः इति प्रत्यक्षे मदंशस्य सुखानुभवं प्रति प्रतिपन्नोपाधित्वात् सुखानुभवस्य च ब्रह्मरूपत्वात् निर्धर्मकब्रह्मणः पारमार्थिकत्वेन रूपेण मदंशनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमस्त्येव। ब्रह्मणोऽपि पारमार्थिकत्वात् कथं पारमार्थिकत्वाकारेण ब्रह्मणो निषेध इति न देश्यम्? ब्रह्मणो निर्धर्मकतया पारमार्थिकत्वानधिकरणत्वात्। मूले **परमार्थतः** इत्यस्य पारमार्थिकत्वा-कारेणेत्यर्थो बोध्यः; प्रदर्शितामतिव्याप्तिमुद्धरति—**निर्धर्मके तस्मिन्नित्यादि**। ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात् यथा पारमार्थिकत्वधर्मस्तत्र नास्ति तथा मिथ्यात्व-घटकाभावप्रतियोगित्वरूपधर्मोऽपि नास्ति। तथा च अभावप्रतियोगित्वा-भावादेव ब्रह्मणि नातिव्याप्तिः ॥ ४८ ॥

न चैवं सत्यत्वमपि तत्र न स्यात, तथा च 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'त्यादिश्रुतिव्याकोप इति वाच्यम्; अधिकरणातिरिक्ताभावानभ्युपगमेनोक्तमिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्य ब्रह्मस्वरूपाविरोधात् ॥ ४९ ॥

एतेन स्वप्रकाशत्वाद्यपि व्याख्यातम्; परप्रकाश्यत्वाभावो

४९—ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात् तत्र सत्यत्वस्याप्यभावेन पुनः ब्रह्मणो मिथ्यात्वमापन्नमित्याह—**न चैवमित्यादि**। एवं—ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे; तथा च ब्रह्मणः सत्यत्वप्रतिपादिकायाः "सत्यं ज्ञानमि"त्यादिश्रुतेर्बाधः स्यादित्यर्थः। न निर्धर्मकत्वेन ब्रह्मणः सत्यत्वराहित्यं नापि सत्यत्वेन ब्रह्मणः सधर्मकत्वमित्याह मूलकारः—**अधिकरणातिरिक्ते**त्यादि। सत्यत्वं न भावरूपम्, किन्तु मिथ्यात्वाभावरूपम्; आध्यासिकतादात्म्यसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वविशिष्टे ब्रह्मणि स्वरूपसम्बन्धेन मिथ्यात्वाभावस्य सत्त्वात् मिथ्यात्वाभावविशिष्टतादात्म्योपलक्षितब्रह्मचैतन्यस्य सत्यत्वरूपत्वादिति भावः। प्राभाकरमत इव भावाधिकरणातिरिक्ताभावानभ्युपगमेन अभावरूपस्य सत्यत्वस्य ब्रह्मरूपत्वात् सिद्धान्ते ब्रह्मभिन्नवस्तुनोऽभावाच्च। एवं मिथ्यात्वविशिष्टाद् भेदो वा सत्यत्वं बोध्यमिति भावः ॥ ४९ ॥

५०—सत्यत्वस्याभावरूपत्वप्रतिपादनेन स्वप्रकाशत्वादिरूपब्रह्मधर्माणामप्यभावरूपता व्याख्यातेत्यतिदिशन्नाह—**एतेनेति**। एतेन—सत्यत्वस्याभावरूपत्वेन, स्वप्रकाशत्वाद्यपि व्याख्यातम्, अभावरूपतयेति शेषः। स्वप्रकाशत्वादीनामुपपादनञ्च द्वितीयपरिच्छेदे द्रष्टव्यम्। परप्रकाश्यत्वं हि अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वम्, तदभावश्च स्वप्रकाशत्वम्। तथा च तादृशाधिकरणत्वाभाव एव स्वप्रकाशत्वम्। अथ वा तादृशपरप्रकाश्यत्वविशिष्टाद्भेदो वा स्वप्रकाशत्वम्। तादृशाभावश्च ब्रह्मस्वरूप एव। एवं ब्रह्मणो नित्यत्वमपि न भावरूपं धर्मान्तरम्, कालपरिच्छेदाभावो हि नित्यत्वम्। कालपरिच्छेदश्च नाशप्रतियोगित्वं नाशप्रतियोगित्वविशिष्टात् भेदो वा। अन्योन्याश्रयदोषापत्त्याऽनित्यत्वाभावो नित्यत्वमिति नोक्तम्। किन्तु नाशप्रतियोगित्वाभावः। एवं

हि स्वप्रकाशत्वम्, कालपरिच्छेदाभावो नित्यत्वम्; देशपरिच्छेदाभावो विभुत्वम्, वस्तुपरिच्छेदाभावः पूर्णत्वमित्यादि ॥५०॥

तथा च भावभूतधर्मानाश्रयत्वेऽपि ब्रह्मणः सर्वधर्माभावरूप-

विभुत्वमपि ब्रह्मणः, अभावरूपमेव। देशपरिच्छेदो नामात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्। तदभावश्च विभुत्वम्। अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वविशिष्टात् भेदो वा। पूर्वोक्तयुक्त्याऽविभुत्वाभावो विभुत्वमिति नोक्तम्। एवं ब्रह्मणो पूर्णत्वमप्यभावरूपमेव। अपूर्णत्वमेव वस्तुपरिच्छेदः, तच्चान्योन्याभावप्रतियोगित्वं तदभावो पूर्णत्वमन्योन्याभावप्रतियोगित्वविशिष्टाद्भेदो वा ॥५०॥

५१—सत्यत्वादिधर्माणामत्यन्ताभावरूपत्वेऽन्योन्याभावरूपत्वे वा अभावत्वविशिष्टरूपेणाभावानां मिथ्यात्वात् कथं ब्रह्मणोऽभेदः। अभेदे वा कथं न ब्रह्मणो मिथ्यात्वम्। न च मिथ्यात्वाद्यभावत्वविशिष्टतादात्म्योपलक्षितस्वरूपस्य सत्यतादिरूपत्वमिति वाच्यम्। मिथ्यात्वाद्यभावत्वविशिष्टतादात्म्यस्य शुद्धे ब्रह्मण्यसम्भवेन तत्तादात्म्योपलक्षितत्वस्यापि शुद्धेब्रह्मण्यभावात्। उपलक्षितबुद्धौ विशिष्टबुद्धेर्द्वारत्वादेवं सिद्धान्ते मिथ्यात्वादिधर्मस्य ब्रह्मण्येव कल्पितत्वात् मिथ्यात्वादिविशिष्टप्रतियोगिकभेदस्य ब्रह्मण्यसम्भवेन तादृशो भेदो न सत्यत्वादिरूपो भवितुमर्हति। कथं सत्यत्वादेरभावरूपत्वोपवर्णनमित्याशंक्याह मूलकारः—तथा चेति। तथा च—सत्यत्वादिधर्माणामभावरूपत्वे च, भावभूतधर्मानाश्रयत्वेऽपि—प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपभावभूतमिथ्यात्वस्य आध्यासिकतादात्म्यसम्बन्धेनाश्रयत्वेऽपि ब्रह्मणः स्वरूपादिसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगित्वरूपभावभूतधर्मस्यानाश्रयत्वेऽपीत्यर्थः। स्वरूपसम्बन्धेन मिथ्यात्वादिधर्माणामाश्रयो घटादिः, आध्यासिकसम्बन्धेन तु ब्रह्म एव। तथा च मूलस्थितभावभूतेत्यादेरयमर्थः—भावभूतधर्माणां तादृशप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वादीनां स्वरूपसम्बन्धेनानाश्रयत्वेऽपि ब्रह्मणः सर्वधर्माभावरूपतया ब्रह्माधिष्ठानकानां सर्वेषां मिथ्यात्वादिधर्माणां योऽभावत्वविशिष्टोऽभावः तत्तादात्म्योपलक्षितस्वरूपं च

तया न काप्यनुपपत्तिरिति सर्वमवदातम् ॥५१॥

इति मिथ्यात्वनिरूपणे द्वितीयमिथ्यात्वलक्षणम् ॥

सत्यत्वादि । ब्रह्मणस्तादृशसत्यत्वे न प्रदर्शितानुपपत्तिरित्याह—**न काप्यनुपपत्तिरिति** । इदमिहावधातव्यं—शुद्धे ब्रह्मणि धर्ममात्रस्यानङ्गीकारमात्रेण ब्रह्म सत्यं स्वप्रकाशं नित्यं विभु पूर्णमित्यादिकमुक्तम् । ब्रह्मणः सत्यादिपदवाच्यत्वाभावेन तत्र सत्यादिपदप्रवृत्तिहेतवो नाङ्गीक्रियन्ते । यदपि नित्यं ब्रह्म इति सिद्धान्तिभिरुच्यते तदपि न नित्यत्वाभिसम्बन्धात् । किन्तु घटादिषु यत् कादाचित्कत्वरूपमनित्यत्वं प्रसिद्धं तदभावोपलक्षितस्वरूपं ब्रह्म इति नित्यशब्देनोपचर्यते, यथा तार्किकादिमते "नीलं तमः" इत्यत्र नीलविरोधिरक्तत्वाद्यभावनिबन्धनो नीलत्वोपचारः, एवं देशावच्छेदाभावोपलक्षितस्वरूपं विभुत्वेनोपचर्य्यते । न तु सर्वमूर्तसम्बन्धात् । एतेन—

"स्वरूपेण त्रिकालस्थनिषेधो नास्ति ते मते ।
रूप्यादेस्तात्त्विकत्वेन निषेधस्त्वात्मनोऽपि च" ॥

इति पूर्वपक्षिभिर्यदुक्तं तदपि निरस्तम् । स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेऽपि शुक्तिरूप्यादेर्यथा नालीकत्वं तथा प्रतिपादितमधस्तात् । आत्मनो निर्धर्मकत्वेनैव पारमार्थिकत्वानधिकरणवत् प्रतियोगित्वस्याप्यनधिकरणत्वान्न निर्धर्मके आत्मनि मिथ्यात्वलक्षणस्यातिव्याप्तिः । यदपि ब्रह्मणोऽसदृशत्वोपपादनाय ब्रह्म कालत्रयेऽपि सत् तथा च नित्यं वियदादिरूप्यादि च कदाचिदेव सत् तथा चानित्यमिति नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामेव वैषम्यं न तु सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यामित्युक्तं तदपि लक्षणसमर्थनेन सम्भावितमिथ्यात्वस्यानुमानेन प्रपञ्चमात्रस्य मिथ्यात्वसिद्ध्या निरस्तम् । यथा—अमिथ्यावस्तुनोऽनित्यत्वमपि न सम्भवति तदुक्तप्रायमप्यग्रे प्रपञ्चयिष्यते ॥५१॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायलक्ष्मणशास्त्रिश्रीचरणान्तेवासिश्रीयोगेन्द्रनाथशर्मविरचितायाम् अद्वैतसिद्धिबालबोधिन्यां द्वितीयमिथ्यात्वलक्षणविवरणम् ॥